

TEFSİR EKOLLERİ PERSPEKTİFİNDEN KUR'AN'IN ÇOK BOYUTLU YORUMU: BESMELE ÖRNEĞİ

Mehmet KAYA *

Özet: Kur'an'ı Kerim nüzulünden günümüze farklı yöntemlerle tefsir edilmiştir. Aynı ayette farklı yorumlara ulaşılmasının bir nedeni de budur. Kur'an'ın metin yapısının farklı yorumlara müsait olmasının yanı sıra her müfessirin ilmi ve kültürel birikimi, mensubu olduğu fikrî ve itikadî düşünce sistemi, ayetlerden ulaşmak istediği mana ve devrin ihtiyaçları gibi sebepler, tefsir farklılığına etki eden ana unsurlardır. Biz bu çalışmada Kur'an'ın girişi ve özeti kabul edilen, bu sebeple tefsirine ayrı bir önem verilen Besmele örneğinde müfessirlerin farklı tefsir ekolleri perspektifinde aynı ayete yaklaşım tarzlarını ve ulaştıkları sonuçları ele alarak bütüncül bir bakış açısı sunmayı hedeflemekteyiz. Amaçladığımız ikinci hedef ise, ilahiyat fakültesi öğrencileri için "tefsir ekolleri" derslerinde okutulmasına yönelik, örnek bir konu olmak üzere Besmele tefsirinin ekoller bazındaki farklılaşma ve yorum çeşitlenmesini içeren didaktik bir makale oluşturmaktır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, tefsir ekolü, Besmele, müfessir.

Multidimensional Commentary of Quran From the Perspective of Interpretation Schools: The Basmala Sample

Abstract: From its apoplexy till the present-day, the Quran has been interpreted in different methods. This is one of the reasons which causes to reach different comments in the same verse. Besides the textual structures of Quran being convenient to different interpretation, the scientific and cultural accumulation of each interpreter, the intellectual and theological thought system, the reasons such as the meaning and the needs of the era, are the main factors which influence interpretation diversity. In this study we aim to present a wholistic point of view by discussing the approaches to the same verse and the results from the perspective of different schools in a basmala sample, which is accepted as the introduction and summary of Quran, thus a particular importance is placed to its interpretation. The second goal we aimed, for students of the faculty of theology "schools of interpretation" for the courses taught in exemplary schools as a matter of interpretation of formulas to create a didactic review article involving differentiation and diversification in some.

Key words: Interpretation, the interpretation school, the basmala, interpreter.

---

* Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

1. Giriş

Besmele 113 sûrenin başında tekrar edilmesinin yanı sıra Neml sûresinden bir ayet olması sebebiyle büyük öneme sahiptir. Ayrıca, Kur'an'daki فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ², الْعَظِيمِ¹ اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ³, اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ⁴ ayetleri de üslup ve anlam açısından Besmele'nin önemini artırmaktadır. Besmele'siz başlanılan her işin neticesiz kalacağına dair hadis⁴ de bu hususu desteklemektedir. Tefsir ilmi açısından Besmele, Kur'an'ın bir özeti olarak değerlendirildiği için⁵ izahına büyük önem verilmiş, müstakil eserler (risaleler) bile kaleme alınmıştır. Bu durumda Besmele, mûciz ve mu'ciz⁶ olması yönünden güçlü ve yoğun anlatım özelliğine sahip Kur'an'ın⁷ belagatının somut bir örneği olmaktadır.

Besmele, başta dilbilimsel ve fikhî olmak üzere çeşitli tefsir yöntemleriyle ele alınmış, bu bağlamda farklı yorumlar yapılmıştır. Bununla birlikte Besmele'nin, bütün tefsir ekollerine göre bir yorumuna ulaşmak mümkün değildir. Bu çalışmadaki amaç Kur'an'ın özeti kabul edilen Besmele özelinde Kur'an tefsirindeki farklı yaklaşımların ayetlerin anlamlarına ne gibi etkide bulunduğu somut şekilde tespit edilmesi ve ilahiyat fakültesi öğrencileri için tefsir ekollerinde okutulmak üzere ekoller bazındaki farklılaşma ve yorum çeşitlenmesini içeren didaktik bir makale oluşturmaktır.

1 Vâkıa, 56/96; Hâkka, 69/52.

2 Alak, 96/1.

3 Hûd, 11/41.

4 Bu hadisin farklı rivayetleri bulunmaktadır. كل كلام أو أمر ذي بال لا يفتح بذكر الله عز وجل فهو أبتى. Ebu'l-Hasen Ali b Ahmed Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, tahk.: Şuayb Arnavurt vedîgerleri, Müessetü'r-Risâle, Beyrut 2004, c. 1, s. 427, 428.

5 İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ ve müzîlül-ilbâs a'mmâ'stehera mine'l-ehâdîsi a'lâ elsineti'n-nâs*, tahk.: Yûsuf b. Muhammed el-Hâcc Ahmed, Mektebü İlmî'l-Hadîs, ts., c. 2, s. 140; Konuyla ilgili diğer hadisler için bk. A.J. Wensinck, *el-Mu'cemu'l-müfehres lielfâzi'l-hadîsi'n-nebevî*, Mektebetü Beril, Leiden 1936, c. 2, s. 550; Ebu Said Muhammed Hâdimî, *Risâletu'l-Besmele*, Daru't-Tibaati'l-Amire, İstanbul 1261, ss. 76-78; Hâdimî, besmele hakkındaki bu hadislerin zayıf olduğunu belirtir bk. Hâdimî, *Risâle*, s. 77.

6 el-Hâc Sultan Muhammed Cenâbezî, *Tefsîru beyâni's-sa'âdefi makâmâtî'l-ibâd*, Beyrut, ts., c. 1, s. 29; Hâdimî, *Risâle*, s. 34; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad.: İsmail Karaçam ve diğerleri, Azim Dağıtım, İstanbul, ts., c. 1, s. 38, 61.

7 Bakara; 2/23; Yûnus, 10/38; Hûd, 11/13; İsra, 17/88; Tûr, 52/34.

8 Âli İmrân, 3/7; Nisa 4/83; Kehf, 18/109; Lokman, 31/27; Haşr 59/22; Rad, 13/31.

2. Besmele Hakkında

Arapça, menhû⁸ bir isim veya masdar olan Besmele⁹ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ cümlesinin kısaltmasıdır.¹⁰ Besmele önemine binaen tefsir, kıraat, fıkıh¹¹ hat,¹² Arap, Fars ve Türk edebiyatında bütün yönleriyle ele alınmıştır.¹³ Tefsir ilmi açısından da oldukça önem verilen Besmele, bir cümleden ibaret olmasına rağmen geniş biçimde ele alınmıştır. Besmele'nin tefsiri konusunda yazılan müstakil eserlerin yanı sıra¹⁴ istiâze ve Fatıha tefsiri hakkında kaleme alınan bazı eserlerde de tefsirine değinilmiştir.¹⁵ Ayrıca, ülkemizde de Besmele'yi eser merkezli konu alan bazı makaleler kaleme alınmıştır.¹⁶ Besmele, dilbilimsel ve fikhî bo-

8 Sözlükte; yaymak, yontmak, sivriltmek anlamına gelen bu terim, İsmail b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh-Tâcu'l-lüğâ ve sihâhu'l-arabiyye*, Dâru'l-İlm lil-Melâyîn, Beyrut 1990, c. 1, s. 268; Ebû Hüseyin b. Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğâ*, tahk.: Abdüsselâm Muhammed Harun, Dâru'l-Fıkr, ts., c. 5, s. 404; "Bir kelime ya da cümleden o ibarenin taşıdığı anlamı ifade eden tek bir kelime oluşturmak" şeklinde tarif edilir. Konu ile ilgili bk. Abdurrahman Celâleddin b. Ebîbekr Suyûtî, *el-Müzhir fi ulûmi'l-lüğâ ve envâihâ*, Kâhire, ts., c. 1, s. 482-485; M. Reşit, Özbalıkcı, "Naht", *DİA*, İstanbul 2006, c. 32, ss. 310-311.

9 Suat Yıldırım, "Besmele", *DİA*, İstanbul 1992, c. 5, s. 529.

10 Ebû Yûsuf Yakub b. İshâk İbn Sikkît, *Islahu'l-mantık*, şerh ve tahk.: Ahmed Muhammed Şakir-Abdüsselâm Muhammed Harun, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, ts., s. 303; Suyuti, *el-Müzhir*, c. 1, s. 482; Özbalıkcı, "Naht", s. 310.

Bu konudaki en yaygın görüş, bu isimlendirmenin, dört kelimedenden değil, بِسْمِ اللّٰهِ şeklinde iki kelimedenden olduğuna dairdir. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, tahk.: Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Beyrut 2006, c. 1, s. 150-151; Özbalıkcı, "Naht", s. 310.

11 Yıldırım, "Besmele", s. 532.

12 Bk. M. Uğur Derman-Mustafa Uzun, "Besmele", *DİA*, İstanbul 1992, c. 5, ss. 532-537.

13 Uzun, "Besmele", c. 5, s.538.

14 Bu eserlerin öne çıkanları şunlardır: Hâdimî, *Risâle*; Muhammed Hâmid Muhammed, *Raf'u'l-estâr mübesmile an mebhâsi'l-besmele*, yy., ts.; Ebû Şâme el-Makdîsî, *Kitâbu'l-besmele*, tahk.: Adnan b. Abdîrrezzâk el-Hamevî el-Ğulebî, Ebu Zabi 2004; Nureddin b. Muhammed Aliyyül-Kârî, *Mes'ele fi'l-besmele*, Süleymaniye Ktp. Damad İbrahim Paşa, no: 297; Mehmed b. Mustafa Akkirmani, *Şerhu'l-Besmele*, Milli Ktp. Yz. A 3251/1 Kemalpaşazade, Şemseddin Ahmed b. Süleyman *Tefsirü'l-besmeleti's-serife*, Nuruosmaniye Yazma Eser Ktp. 34 Nk 4972/1; İbrahim b. Muhammed Gözübüyükzâde, *Risale fi hakki'l besmele/Besmele risalesi*, Sevinç Matbaası, Ankara 1984.

15 Bk. Şemseddin Muhammed b. Hamza Molla Fenari, *'Aynü'l-a'yân (Tefsîru sûrati'l-Fâtıha)*, Rifat Pek Matbaası, Dârü Saâdet 1325, ss. 142-170; Sadreddin Muhammed b. İshak Konevî, *İ'câzü'l-beyân fi tefsîri Ümmi'l-Kur'ân*, tahk.: es-Seyyid Celaleddin Âştiyânî, Müessesetü Bustan, İnan 1949; ss. 120-133; Süleyman b. İbrahim el-Lâhim, *el-Lübâb fi tefsîri'l-isti'âze ve'l-besmele ve'l-Fâtıha*, Dâru'l-Müslim, Riyad 1999, ss. 88-172.

16 Ali Akpınar, "İşârî Tefsir ve Kuşeyrî (ö.465/1072)'nin Besmele Tefsiri", *Tasavvuf İlmî ve Aka-*

yut başta olmak üzere birçok tefsir yöntemine uygulama zemini oluşturabilecek bir özellikte olması sebebiyle, farklı ekollere mensup müfessirlerin, Kur'an'ın tüm ayetlerine uyguladıkları tefsir yöntemlerini özetledikleri giriş cümlesi olmuştur. Çalışmamızdaki temel referans kaynaklarımız tefsir eserleri olacağı için, meseleyi uzatmamak adına konu ile ilgili yazılmış müstakil risalelere Hâdimî'nin (ö.1176/1722) *Hazâinu'l-Cevâhir ve Mehâzinu'z-Zevâhir* adlı eseri hariç müracaat edilmeyecektir.

3. Tefsir Ekolleri Bağlamında Besmele'nin Çok Boyutlu Yorumu

Tefsir ilminde metodik ve tematik çeşitlenmelerin ve farklılaşmaların ilk ürünlerine Hz. Peygamber zamanında rastlanmakla birlikte esas itibarıyla bu durum II. (VIII.) yüzyılın sonlarında dikkat çekmeye başlamıştır.¹⁷ Abdullah b. Abbas'ın öncülüğündeki Mekke okulu, Übeyy b. Ka'b'ın öncülüğündeki Medine okulu ve Abdullah b. Mesud'un öncülüğündeki Irak okulu¹⁸ ile sistemleşmeye başlayan bu süreçte tefsir ilmi başlangıçta Hz. Peygamberden nakledilen rivayetlere dayandırılmış, daha sonra hadisten bağımsız bir ilim olmuş¹⁹, Tâbiîn ve tebeü't-Tâbiîn devrinden itibaren dirayet yöntemine ağırlık vermeye başlamıştır. Bu zaman dilimi aynı zamanda farklı yöntemlere göre tefsirlerin yazılmaya başlandığı dönem olma özelliğine sahiptir.²⁰ İslâm coğrafyasının genişlemesiyle birlikte inanç ve mezhepleri farklı insanların etkisiyle²¹ Abbasiler devrinin ortalarında fikhî, itikâdî, işârî mezheplerin ve uzmanlık gerektiren

demik Araştırma Dergisi, Ankara 2002, sayı: 9, ss. 53-92; Ali Can, "Ebû Saîd el-Hâdimî'nin Risâletü'l-Besmele Adlı Eserinde On Sekiz İlim Dalına Göre Besmele Yorumu", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, c. 14, sayı: 1, ss. 1-73; Yakup Yüksel, "Beydâvî Tefsiri'nde Besmele Tahlili", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2012, c. 14, sayı: 26, ss. 91-107.

17 Abdülhamit Birışık, "Tefsir", *DİA*, İstanbul 2011, c. 40, s. 285.

18 Bu okullar hakkında bk. Birışık, "Tefsir", s. 284; Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, Mektebetü Vehbe, Kahire, ts., c. 1, s. 91-115; M. Zeki Duman, "Tâbiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti (Meşhur Müfessirler, Kaynakları ve Bu Tefsirin Değeri)", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1987, sayı: 4, ss. 209-238.

19 Konu hakkındaki tartışmalar için bk. Mustafa Öztürk, *Tefsirin Hâlleri*, Ankara okulu Yay. 1. Basım, Ankara 2013, ss. 46-52; Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, Araştırma Yay. 1. Basım, Ankara 2012, ss. 199-237.

20 Bk. Birışık, "Tefsir", s. 285; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, c. 1, ss. 121-134; Füneysân, Su'ûd b. Abdillâh *İhtilâfu'l-müfessirîn -esbâbuhû ve âsâruhû-* Riyad 1997, ss. 13-46; Fehd b. Abdirrahman b. Süleyman er-Rûmî, *İtticâhâtü't-tefsîr fi'l-karnî'r-râbi' aşara*, Müeesesetü'r-Risâle, Beyrut 1997, c. 1, ss. 27-34.

21 er-Rûmî, *İtticâhâtü't-tefsîr*, c. 1, s. 27.

ilimlerin yayılması ile birlikte her grup Kur'an'ı kendi yönelimlere göre tefsir etmeye başlamıştır.²²

Kur'an'a yönelik farklılıklarının, biri Kur'an'ın yapısı, muhtevası ve üslûbundan, diğeri müfessirlerin görüş, düşünce ve tavırlarından kaynaklanan iki ana sebebi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Kur'an'ın insan hayatının bütün yönlerin kapsaması ve insan bütünlüğüne dair bilgiler vermesidir.²³ Bu yapısı ve özelliği dolayısıyla Kur'an-ı Kerîm dinî, siyasî ve ictimai şartlar altında birbirinden ayrı olarak ortaya çıkan İslâm fırkalarının dayandığı zengin ve geniş bir kaynak olmuştur.²⁴ Bu fırkalar, görüşlerinin doğruluğunu ispat için Kur'an'a başvurmuşlar, ayetleri kendi görüşlerini teyit edecek şekilde tevil etmişlerdir.²⁵ İkincisi ise, insandan ve insanın yapısından, görüş, düşünce ve tavırlarından kaynaklanmaktadır. Müfessirin bir insan olarak fitrî yapısı, becerisi, bilgi yoğunluğu, temayülleri, ön bilgili veya önyargılı olup olmaması, idealleri, siyasi, iktisadi ve sosyal olayların kendisine olan etkisi vs. gibi sebepler, müfessirin Kur'an'a yönelik ve bakış açısını şekillendiren ve bir ölçüde tayin eden etkenlerdir. Bu etkenler de Kur'an'a yönelik farklılıklarını ortaya çıkarmaktadır.²⁶ Bu farklılıklar da tefsir ilminde birçok farklı yöntem ve yöneliş ortaya çıkmasında etkili olmuştur.²⁷

Farklı tefsir yöntemine göre yazılmış tefsirler, Kur'an ayetlerini yorumlamadaki yöntem ve yaklaşım biçimine göre taksime tabi tutulabileceği gibi işledikleri konulara göre de bölümlenebilir. Bunların bir kısmı birden fazla başlık altına girebilir. Örneğin, bir tefsire bir yandan mezhebi denirken öte yandan

22 Halid Abdurrahman el-Akk, *Usûlü't-tefsir ve kavâiduhû*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1986, s. 40; Bu husus tefsir tanımlarına bile yansımış, ilk dönemde sözlük anlamının hâkim olduğu tanımlara daha sonra müfessirlerin, uzmanı olduğu ilim eklenmiştir. Örneğin dilci Ebû Hayyân, tefsir tanımında dilbilimlerin zikretmiştir. Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahrü'l-muhîr*, tahk.: Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve diğeri, Beyrut 1993, c. 1 s. 121.

Kuşeyrî tanım yapmasa da tefsirle ilgili ilimleri sayarken sadece mutasavvıfların bileceği sırlara işaret etmiştir. Bk. Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Harun Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât*, şerh ve tahk.: Abdüllatîf Hasan Abdurrahman, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2007, c. 1, s. 5.

23 Celal Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, Tuğra Neşriyat, 1. Basım, İstanbul 1993, s. 39; ayrıca bk. Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 40.

24 Kırca, "Mezhebi Tefsir Ekolünün Ortaya Çıkışı", *İslâmî Araştırmalar*, 1987, sayı: 5, s. 52.

25 er-Rûmî, *İtticâhâtü't-tefsir*, c. 1, s. 34; Kırca, "Mezhebî Tefsir", s. 52.

26 Kırca, *Kur'an'a Yönelişler*, s. 39.

27 Salih Abdülfettâh el-Hâlidî, *Tarifu'd-dârisîn bi menhici'l-müfessirîn*, Daru'l-Beşîr, Cidde 2008, s. 21; Kırca, *Kur'an'a Yönelişler*, s. 7.

dirayet tefsiri demek mümkündür. Sosyal tefsir kategorisi içinde yer alan bir tefsirin hem dirayet hem rivayet yöntemlerini birlikte kullanması da mümkündür.²⁸ Diğer taraftan bir müfessirin takip ettiği tefsiri yöntemini baştan sona bütün ayetlerde uygulaması da mümkün değildir. Örneğin, Mutezilî müfessir Zemahşerî (ö.538/1144) tüm ayetleri itizali bakış açısıyla yorumlamamaktadır. Tantâvî Cevherî de her ayete bilimsel açıdan yaklaşmamaktadır. Yine Kâşânî (ö.730/1330) her ayeti işârî bir bakış açısıyla tefsir etmemektedir.²⁹ Tabi ki bu ihtilaflar dirayet tefsirlerinde yoğunlaşmaktadır. Rivayet tefsirlerinde ise mezhebi tefsir kategorisine giren eserlerde, mezhep mensuplarının rivayetlerine ağırlık verilmek sûretiyle ortaya çıkan farklılık dışında temelde bir çeşitlilik görülmemektedir.³⁰

Tefsirlerde, Besmele'nin yorumunun Neml sûresi 30. ayette değil, Fatiha sûresinden önce yapıldığını görmekteyiz. Ayrıca yorumların uzunluğu da tefsirlere göre değişmektedir. Örneğin Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210), Besmele'yi yetmiş, Elmalılı ise otuz sayfa tefsir ederken, Kisâî (ö.189/905) bir satırlık açıklama ile yetinmiş, Mekkî b. Ebî Talib (ö.437/1045) ise Besmele'nin tefsirine hiç değinmemiştir. Bu farklılıkta müfessirin tefsir yöntemi ve yöneliminin yanı sıra, tefsirin hacmi de etkilidir. Örneğin Elmalılı'nın Besmele'yi bu kadar uzun tefsir etmesinin arka planında, *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinin rivayet ve dirayet yöntemini birlikte kullanması ve dirayet yönteminin farklı yaklaşımlarına yer vermesi yatmaktadır. Kisâî ise meseleye sadece dil açısından baktığı için tefsiri bu kadar kısadır. Aynı ekol açısından bile durum değişmektedir. Örneğin Cassâs (ö.370/980) Besmele'nin yirmi sayfa boyunca sadece fikhî yorumunu yaparken, Kurtubî (ö.671/1273) yaklaşık on sayfalık fikhî yorumunun yanı sıra diğer metotların kapsamına girecek bilgilere de yer vermektedir. Besmele'yi daha çok dil boyutuyla inceleyen Zemahşerî (ö.538/1144) ve sosyolojik tahlile ağırlık yer veren Seyyid Kutub ise Besmele'nin fikhî tefsirinde kısa bir parag-

28 Binşık, "Tefsir", s. 285; ayrıca bk. Karagöz; *Tefsir Tarihi*, s. 196-198.

29 Tefsirinde tek bir yöntemin olamayacağına ilişkin bk. İbrahim Görener, "Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulünün Bir Yöntem Çağrıştırmaları Sorunu", *Bilimname*, 2009, c. 16, sayı: 1, ss. 9-23; Konuyla ilgili örneğin, Zehebî, Cenâbezî'nin *Beyânü's-Sa'âde* adlı tefsirini, Şii tefsir kategorisinde incelerken, bk. Zehebî *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, c. 3, s. 175; Fehd er-Rûmî, işârî yorumları sebebiyle sûfi tefsirler başlığında ele almıştır. Bk. er-Rûmî, *İtticâhâtü't-tefsîr*, c. 2, s. 377; Celal Kırca ise Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ını hem Mutezilî tefsir bk. Kırca, *Kur'an'a Yönelişler*, s. 117, hem de edebî tefsir başlığında değerlendirmiştir. Bk. Kırca *Kur'an'a Yönelişler*, s. 187; bu durum mezkûr görüşü desteklemektedir.

30 Bk. Celalettin Divlekci, "Tefsirde Yorum Farklılığına Yol Açan Sebepler", *Ekev Akademi Dergisi*, 2014, sayı: 58, s. 3-4.

rafla yetinmiştir. Mezhebî tefsir için de aynı şeyleri söylemek mümkündür. Sünnî ve Şîî yorumlar açık bir şekilde yapılırken, Sünnî yorumda görüşler çoğunlukla şahıslar üzerinden ve diğer görüşleri dışlamacı bir metotla verilmektedir. Mutezilî yorumlar ise telmihen yapılmaktadır. Besmele'nin bütün ekollere göre tefsiri de yapılmamıştır. Bu açıdan bakıldığında örneğin Besmele'nin bilimsel, iktisadi, Cebrî ya da Mürcîî bir yorumu bulunmamaktadır Karma tefsir yöntemini kullanan eserlerde ise Besmele, farklı yöntemlerle ele alınmış olmakla birlikte ağırlıklı olarak dilbilimsel ve fikhî açıdan yorumlanmış, bu iki yöntem, mezhebi tefsirlerde de kullanılan ortak kullanılmıştır. Bu tarz eserlerde kullanılan tefsir yöntemlerinin birbiriyle irtibatlı olması konunun sistematik olarak işlenişini de zorlaştırmaktadır. Örneğin dille ilgili bir konu, kelâm ilmini de ilgilendirebilmektedir. Bu sebeple Besmele'yi tefsir ekolleri perspektifinden incelediğimiz bu çalışmada bir eser, tefsir yöntemi açısından birden farklı ekol hakkında bilgi verilirken kullanılabilir. Bununla birlikte, mezhebi metotta bu çeşitlilik azalmaktadır.

3.1. Besmele'nin Fikhî Tefsiri

Besmele'nin fikhî boyutuna ahkâm tefsirleri başta olmak üzere farklı ekole mensup hemen her tefsirde –boyutları farklı olsa da– değinilmiştir. Besmele'nin fikhî boyutunda ortak olarak ele alınan alt başlıklar olsa da bu başlıkların ele alınışı ve çeşitlendirilmesi tefsirlere göre farklılık göstermektedir. Konuyla ilgili bir diğer husus da mezheplere göre yorumun değişmesidir. Meselenin mezhepsel boyutundaki tartışmalarında en fazla delillendirmeyi Hanefiler ve Malikiler yaparken, Şîî müfessirler çoğunlukla kabulünü belirtmekle yetinir. Bu başlıkta konu ile ilgili ayrıntılı tartışmalarına değinilmeyecek, konu temel meseleler üzerinden işlenecektir.

3.1.1. Besmele'nin Fikhî Konuları

Besmele'nin fikhî yorumu, ayrıntılı olarak ahkâm tefsirlerinde yapılmıştır. Bu tür tefsirlerde de ele alınan meseleler farklılık göstermektedir. Örneğin Cassâs (ö.370/980), Besmele'nin fikhî tefsirini dokuz meselede ele almış³¹, İmam Şafi (ö.204/819) ise bir meselede ele almıştır.³² Tefsirlerde Besmele'nin fikhî yoru-

31 Ebûbekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, tahk.: Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 1996, c. 1, s. 5.

32 Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris eş-Şafi, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, cem: Ebubekr Ahmed b. Hüseyin

munda ağırlıklı olarak, Besmele'nin ayet olması, Fatıha'dan bir ayet olması, namazda okunması konularına yer verilmiştir. Biz meseleyi bu başlıklar çerçevesinde ele alacağız.

3.1.1.1. Besmele'nin Ayet Olup Olmaması Meselesi

Neml sûresi 30. ayetteki Besmele'nin ayet olduğu noktasında mezhepler arasında ittifak bulunmaktadır.³³ Sûre başlarındaki Besmeleler ise tartışmalıdır. Hanefilere ve Malikilere göre bu Besmeleler ayet değildir.³⁴ Hanefilere göre Hz. Peygamberin Übeyy b. Ka'b'a Besmele'yi öğrettiği hadiste³⁵ zikredilen **بِأَيِّ آيَةِ الْقُرْآنِ** cümlesinde Hz. Peygamber'in sûre değil de, Kur'an kelimesini kullanılması bunun delilidir. Dolayısıyla bu hadiste Kur'an'ın, teberrüken Neml sûresinden bir ayet olan Besmele ile başladığı ifade edilmek istenmiştir. Ayrıca hadiste **آيَةٍ** şeklinde müfred bir kelimenin kullanılması da sûre başındaki Besmelelerin ayet olmadığına ispatıdır.³⁶ Hanefilere göre Besmele'nin ayet olmadığı ile ilgili bir diğer delil de, Besmelelerin mushafta yazılmamış olmasıdır. Çünkü selefte göre Kur'an'a ondan başkası yazılmamış, bu sebeple âmin kelimesi bile eklenmemiştir.³⁷

Beyhakî, tahk.: Abdülğani Abdülhâlık ve diğerleri, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut 1990, s. 74.

- 33 Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. 1, s. 7; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm –Tefsîru'l-menâr-*, Dâru'l-Menâr, Kâhire 1947, c. 1, s. 39; Ebû Cafer Muhammed et-Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., c. 1, s. 24; Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 36.
- 34 Ebûbekr Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, tahk.: Muhammed Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., c. 1, s. 5; Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. 1, s. 7; Hûd b. Muhakkem Huvvârî, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-azîz*, tahk.: el-Hâc b. Saîd Şüreyfî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1990, c. 1, s. 73.
- 35 Mâturîdî'nin, **بِأَيِّ آيَةِ الْقُرْآنِ** cümlesinde rivayet ettiği hadiste besmelenin ayet olmadığına delil gösterdiği **بِأَيِّ آيَةِ الْقُرْآنِ** ibaresi değil, **بِأَيِّ آيَةِ الْقُرْآنِ** ibaresi geçmektedir. Bk. Ebû Mansur Muhammed b. Mahmûd Mâturîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, tahk.: Mecdî Bâsillûm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2005, c. 1, s. 350; Rivayetlerde metinler farklı olsa da hadis kitaplarındaki metin şu şekildedir: **بِأَيِّ آيَةِ الْقُرْآنِ** cümlesinde rivayet edildiği gibi. Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Ebûbekr el-Beyhaki, *es-Sünenü'l-kübrâ*, tahk.: Muhammed Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, c. 10, s. 106; Bu hadisin Fatıha hakkındaki rivayeti için bk. Beyhaki, *Şuabu'l-îman*, tahk.: Muhammed es-Saîd Zâlûl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1410, c. 2, s. 442.
- 36 Mâturîdî, *Te'vilât*, c. 1, s. 350; İlginçtir Mâturîdî, her sûre başında besmelenin tefsiri edilmemesini de, ayet olmadığına delili kabul eder. Bk. Mâturîdî, *Te'vilât*, c. 1, s. 350.
- 37 Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-Tenzîl ve u'yûni'l-ekâvil fi*

Malikiler ise Kur'an'ın tevâtüren nakli sebebiyle ayetler hakkında şüphe olmadığı, Besmele'nin ayet olması konusundaki ihtilafın onun ayet sayılmasına mani olduğu, bu sebeple ayet sayılmayacağını belirtirler.³⁸ Dolayısıyla Hanefi ve Malikiler -Fatıha dâhil- sûre başlarındaki Besmele'nin sûreleri ayırmak ve teberrük için yazıldığı görüşündedirler.³⁹

Şafililerin İbn Abbas'tan "Kim Besmele'yi terkederse Kur'an'dan 114 âyeti terketmiş olur" şeklinde Hz. Peygamber'e dayandırılan rivayete⁴⁰ binaen sûre başlarındaki bütün Besmeleler ayet olduğu görüşünde oldukları belirtilse de,⁴¹ Şafililerin sadece Fatıha'nın başındaki Besmele'yi ayet kabul ettikleri şeklindeki görüşün muteber olduğu belirtilmektedir.⁴² Bazı tefsirlerde İmam Şafi'nin sûre başlarındaki Besmelelerin de ayet olduğu görüşünde olduğu bilgisine yer verilse de,⁴³ onun bu konuda görüş belirtmediği,⁴⁴ ya da görüşlerinin değişkenlik arz ettiği⁴⁵ gerekçesiyle İmam Şafi'ye atfedilen görüşlerin problemli olduğu belirtilmektedir.

Şia'ya göre ise gerek Fatıha'nın gerekse diğer sûrelerin başındaki Besmeleler, Kur'an'da yazılı olmaları sebebiyle ayettir.⁴⁶

3.1.1.2. Besmele'nin Fatıha'dan Olup Olmaması Meselesi

Hanefilerin çoğunluğuna⁴⁷ ve Malikilere göre⁴⁸ Fatıha'nın başındaki Besmele

vücûhi't-te'vil, tahk.: Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve diğerleri, Mektebetü'l-U'beykân, Riyad 1998, c. 1, s. 99; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, c. 1, s. 39.

38 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. 1, s. 6; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. 1, s. 147.

39 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. 1, s. 5; Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed Neseî, *Tefsîru'n-Neseî, -Medâriku't-Tenzîl ve hakâiku't-tefsîr-*, tahk.: Yusuf Bidyevî ve diğerleri, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut 1998, c. 1, s. 26.

40 Bu ifade Hz. Peygamber'e değil, bir rivayette Ahmed b. Hanbel'e bir rivayette ise Abdullah b. Mübarek'e isnad edilmektedir. bk. Beyhakî, *Şuabu'l-îman*, c. 1, s. 440.

41 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 99; Neseî, *Medâriku't-Tenzîl*, c. 1, s. 26.

42 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. 1, s. 5; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. 1, s. 144.

43 Mâturîdî, *Te'vilât*, c. 1, s. 349-350; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 1, s. 8.

44 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. 1, s. 5.

45 Kurtubî, *el-Câmi'*, c. 1, s. 144.

46 Tûsî, *et-Tibyân*, c. 1, s. 24; Ebû Ali b. el-Hasen Tabersî, *Mecme'ul-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ulûm, Beyrut 2005; c. 1, s. 21; Cenâbezî, *Tefsîru beyâni's-sa'âde* c. 1, s. 25.

47 Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. 1, s. 8; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 99; Neseî, *Medâriku't-Tenzîl*, c. 1, s. 25; İsmail Hakî Bursevî, *Tefsîru rûhi'l-beyân*, Osman Pek Matbaası, İstanbul 1928, c. 1, s. 6; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, c. 1, s. 40; Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 37.

ayet değildir. Buna delil olarak da Fatiha sûresinin yedi ayet olması ile ilgili olan ve bu ayetler arasında Besmele'nin zikredilmediği hadisi⁴⁹ delil gösterirler.⁵⁰ İkinci olarak Hz. Peygamberin namazda Besmele'yi cehrî okumadığına dair hadis⁵¹ bu konuda zikredilen diğer bir delildir.⁵²

Şafililer ise Fatiha'nın yedi ayet olduğu ve bu ayetin ilkinin Besmele olduğuna dair hadise⁵³ binaen Besmele'nin Fatiha'dan bir ayet olduğu görüşündedirler.⁵⁴ Şii tefsirlerde mezhebin, Besmele'nin Fatiha'dan ayet olduğu görüşünde olduğu bilgisine yer verilmekle birlikte bu konuda bir istidlale başvurulmaz.⁵⁵

3.1.1.3. Besmele'nin Namazda Okunması Meselesi

İbnü'l-Arabî, konunun mezheplerin Fatiha'nın namazda okunması noktasındaki görüşlerinden hareketle değerlendirilmesi gerektiğini, dolayısıyla namazda Fatiha'nın okunmasının farz olduğunu belirten İmam Şafi'ye göre Besmele'nin kıraatinin farz, müstehap olduğunu ifade eden Ebû Hanife ve Mâlikiler'e göre ise müstehap olduğunu ifade eder.⁵⁶ Besmele'nin namazda okunmasının müs-

48 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. 1, s. 5; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. 1, s. 144; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, c. 1, s. 40; Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 37.

49 Hadisin metni şöyledir: الصلاة: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول قال الله تعالى قسمت الصلاة بيني وبين عبدي نصفين ولعبيد ما سأل فإذا قال العبد { الحمد لله رب العالمين } قال الله تعالى حمدني عبدي وإذا قال { الرحمن الرحيم } قال الله تعالى أثنى علي عبدي وإذا قال { مالك يوم الدين } قال مجدي عبدي وقال مرة فوض إلي عبدي فإذا قال { إياك نعبد وإياك نستعين } قال هذا بيني وبين عبدي ولعبيد ما سأل فإذا قال { اهدنا الصراط المستقيم صراط الذين أنعمت عليهم غير المغضوب عليهم ولا الضالين } قال هذا لعبيد ولعبيد ما سأل Müslim b. el-Haccâc Ebu'l-Hasen, *el-Müsnedü's-sahîh*, tahk.: Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru İhyâi't-Türâri'l-Arabî, Beyrut, ts., Salât, 11.

50 Şafi, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, s. 74; Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. 1, s. 8; Mâtürîdî, *Te'vilât*, c. 1, ss. 350-351; Hâdimî, *Risâle*, s. 69.

51 Ebûbekr Muhammed b. İshak İbn Huzeyme, *Sahih-i İbn Huzeyme*, tahk.: Muhammed Mustafa el-A'zamî, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, ts., c. 1, s. 250.

52 Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. 1, s. 17; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. 1, s. 149.

53 Hadisin metni şöyledir: عن أبي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : إذا قرأتكم الحمد لله فاقروا وبسم الله الرحمن الرحيم إحداها Dârekutnî, *Sünen*, c. 2, s. 86.

54 Şafi, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, s. 74; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. 1, s. 5; Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. 1, s. 8; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. 1, s. 144.

55 Tûsî, *et-Tibyân*, c. 1, s. 24; Muhammed Cevâdü'l-Belâğî en-Necefi, *Âlâu'r-Rahmân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., c. 1, s. 50-51.

56 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. 1, s. 6.

tehap olduğunu ifade eden Hanefilerle Malikiler, bu konuda Hz. Peygamber, Ebubekr ve Ömer'in namazda Besmele'yi okumadığına dair hadis⁵⁷ ile istidlal de bulunur.⁵⁸ Besmele'nin namazda okunması gerektiğini ifade eden İmam Şâfi ise İbn Abbas'ın namazda Besmele'yi okuduğuna dair bir rivayetle istihsad eder.⁵⁹

3.1.1.3.1. Besmele'nin Namazda Cehrî Okunması Meselesi

Hanefilere göre Besmele ayet sayılmadığı için namazda cehrî okunmazken, İmam Şâfi'ye göre ayet olduğu için açıktan okunur.⁶⁰ İmam Mâturîdi, Hz. Peygamber'in böyle bir fiilin olması durumunda ashâbın bundan haberdar olacağı ve bu durumun gizlemeyeceğinden hareketle Besmele'nin cehrî okunmayacağını belirtir.⁶¹ Malikiler, Besmele'nin sûrelerin arasını ayırmak için getirildiği görüşünden hareketle ne açıktan ne de gizliden okunmayacağına hükmetmişlerdir.⁶²

Hâriciler ise İbn Abbas'ın namazda Fatiha'yı açıktan okuduğuna dair rivayete dayanarak Besmele'nin aşikâr okunması görüşündedir.⁶³ Şia'ya göre Fatiha'dan ayet olması sebebiyle Besmele'nin cehrî namazlarda cehren okunması vacip, cehren okunmayanlarda ise müstehaptır.⁶⁴

3.2. Besmele'nin Dilbilimsel Tefsiri

Dilbilimsel olarak Besmele farklı açılardan ele alınmıştır. İlk dönem tefsirlerde birkaç dilbilim açısından incelenen Besmele, Zeccâc'dan (ö.311/923) sonra sarf, nahiv, iştikak, me'ânî ilimleri çerçevesinde çok yönlü olarak ele alınmıştır. Besmele'nin dilbilimsel boyutunda yapılan yorumlar harfi cerre verilen anlam-

57 İbn Huzeyme, *Sahih*, c. 1, s. 250; Beyhaki, *Sünen*, c. 1, s. 52.

58 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. 1, s. 6; ayrıca bk. Kurtubî, *el-Câmi*, c. 1, s. 147-149.

59 Şâfi, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, s. 74; Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 37.

60 Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. 1, s. 16; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 99; Neseî, *Medâriku't-Tenzîl*, c. 1, s. 26; Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 37.

61 Mâturîdî, *Te'vilât*, c. 1, s. 350

62 Kurtubî, *el-Câmi*, c. 1, s. 148; Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 37.

63 Huvvârî, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz*, c. 1, s. 76

64 Tûsî, *et-Tibyân*, c. 1, s. 25; Necefî, *Âlâu'r-Rahmân*, c. 1, s. 51.

da yoğunlaşmaktadır.⁶⁵

3.2.1. Harf-i Cerle İlgili Yorumlar

Tefsirlerde Besmele'deki harfi cerrin harekesinden başlayarak yüklendiği anlamlara kadar farklı dilbilimsel yorumuna yer verilmektedir. Biz bu başlıkta genel hususlara değineceğiz.

3.2.1.1. Harf-i Cerrin Anlamı

Sadece cerr olarak kullanılması sebebiyle, bu durumu ifade etmek amacıyla her zaman meksur olan⁶⁶ Besmele'deki ٓ harf-i cerri (dolayısıyla Besmele) cümlede takdiri gerekli olan fiile göre anlam kazanmaktadır.⁶⁷ Besmele'deki harfi cerrin, istiâne,⁶⁸ musâhabe⁶⁹ ya da ilsâk⁷⁰ manasında olduğu, bu anlamlardaki kastın da teberrük olduğu belirtilmiştir.⁷¹ En çok kabul gören istiane ihtimalinde mana "Yaptığım iş Rahman ve Rahim olan Allah'ın ismiyledir, O olmasaydı bu iş de olmazdı" şeklindedir.⁷² Diğer ihtimallerin farklı vecihlerden zayıf olduğu ifade edilmiştir. Mülabese ihtimalindeki "Bu işi Allah adına yapıyorum" anlamı, sûre başındaki Besmeleler için uygun olsa da, insana ait yeme içme gibi davranışlarda tutarlı olamayacağı için⁷³ ilsâk görüşü ise mukarene ve ittisal anlamının Allah için caiz olmaması gerekçesiyle kabul görmemiştir.⁷⁴ Harfi cerrin kase

65 Bk. Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 58.

66 Ebû İshâk b. İbrahim Zeccâc, *Me'ani'l-Kur'ân ve i'râbuh*, tahk.: Abdülcelil Abduh Şibli, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1988, c. 1, s. 41; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 104.

67 Fahreddin Muhammed b. Ömer Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb -tefsîru'l-kebir*, Dâru İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1420, c. 1, s. 108.

68 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîd*, c. 1, s. 126; Ahmed Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, Mektebetü Mustafa el-Bâbî, Mısır 1946, c. 1, s. 27; Tabersî, *Mecme'ul-beyân*, c. 1, s. 23.

69 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 1, s. 9; Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 38, 58.

70 Zeccâc, *Me'ani'l-Kur'ân*, c. 1, s. 41; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 102; Hâdimî, harfi cerdeki bu manaların Allah hakkında mecaz ifade ettiğini belirtir. Bk. Hâdimî, *Risâle*, s. 39.

71 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 100; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. 1, s. 108; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. 1, s. 153; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, c. 1, s. 43; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, tahk.: Abdurrahman Umeyra, y.y., ts., c. 1, s. 80.

72 Zeccâc, *Me'ani'l-Kur'ân*, c. 1, s. 41; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 102; Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, c. 1, s. 27; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, c. 1, s. 43.

73 Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 59.

74 Zeccâc, *Me'ani'l-Kur'ân*, c. 1, s. 41; Hâdimî, *Risâle*, s. 39.

ifade ettiği şeklindeki görüşe ise,⁷⁵ Besmele'de بالله değil de باسم الله ifadesinin kullanılması, yani muksemun bihin arasının ayrılması sebebiyle karşı çıkmıştır.⁷⁶ Harfi cerrin bu anlamlarına göre takdir edilecek müteallaka göre Besmele farklı anlamlar alabilmektedir. Besmele'deki müteallak hakkında iki görüş bulunmaktadır.

1. Çoğunluğun kabulü olan birinci görüşe göre bu harfle ibtidâ anlamı kastedilmiştir. Bu sebeple Besmele'den önce, “*Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla başlıyorum*” anlamında bir أبدأ ya da أبتدأ fiilinin takdiri gereklidir.⁷⁷ Bu fiilin inşa ya da ihbar ifade etmesi mümkündür.⁷⁸ İbtidâ ile kastedilen mana ise تبتت بالدهن ayetindeki⁷⁹ gibi teberrüktür.⁸⁰ Zemahşerî'nin, en uygun olarak nitelediği bu veche⁸¹ وقال اركبوا فيها باسم الله⁸² ayetinde bu anlamın kastedilmediği, ayrıca bu durumda Besmele'deki اسم الله الرحمن الرحيم kelimesine gerek olmayacağı için cümlelerin بالله الرحمن الرحيم şeklinde olması gerektiği gerekçesiyle itiraz edilmiştir.⁸³
2. İkinci görüş ise Besmele ile hangi işe başlanıyorsa mamulden önce ona uygun bir fiil⁸⁴ ya da isim⁸⁵ takdir edilmesi gerektiği şeklindedir. Bu sebeple Alak sûresinin ilk ayetinde okumaya vurgu için اقرأ fiili kullanılmıştır.⁸⁶ Ayrıca,⁸⁷ وقال اركبوا فيها باسم الله مجريها ومرساها⁸⁷ ayetinde farklı takdir-

75 Kurtubî, *el-Câmi*, c. 1, s. 142, 153.

76 Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, c. 1, s. 9; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 1, s. 10.

77 Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *el-Mîzan fi tefsiri'l-Kur'an*, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut 1997, c. 1, s. 19; Cenâbezî, *Beyânü's-sa'âde*, c. 1, s. 25; Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, c. 1, s. 27.

78 Kurtubî, *el-Câmi*, c. 1, s. 153; Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed Mâverdi, *en-Nüket ve'l-u'yûn - Tefsîru'l-Mâverdi*, tahk.: es-Seyyid b. Abdilmaksûr, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts., c. 1, s. 48; Tabersî, *Mecme'ul-beyân*, c. 1, s. 23; Necefî, *Âlâu'r-Rahmân*, c. 1, s. 51.

79 Müminûn, 23/20.

80 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 104; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 1, s. 9; Tabâtabâî, *el-Mîzan*, c. 1, s. 18.

81 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 104; ayrıca bk. Hâdimî, *Risâle*, s. 25-26.

82 Hûd, 11/41.

83 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 1, s. 10; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, c. 1, s. 43.

84 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 100; Tabâtabâî, *el-Mîzan*, c. 1, s. 18; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, c. 1, s. 127; Bursevî, *Rûhul-beyân* c. 1, s. 7; Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 38.

85 Hâdimî, *Risâle*, s. 24.

86 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 100; Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, c. 1, s. 26.

87 Hûd, 11/41.

lerin yapılması⁸⁸ ve ⁸⁹ *إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ* ayetinde, -başlama anlamlı fiillerin-⁹⁰ yanı sıra -yer yer- anlama uygun olarak farklı kelimelerin takdir edilmesi⁹¹ bu görüşün daha çok kabul gördüğünü göstermektedir. Besmele'nin her işten önce tesmiyesi sebebiyle, *أَقْرَأُ*, *أَتْلُو*⁹² ya da *قُولُوا* fiili takdir edilmesine dair üçüncü görüş ise⁹³ ikinci görüşün parçacı bir yaklaşımı gibi görünmektedir.

3.2.1.2. Müteallakın Hazfindeki Gaye

Besmele'deki müteallakın hazfi için iki sebep belirtmişlerdir. İlki, fiilin hazfedilmesi durumunda her türlü amelde Besmele ile başlamanın mümkün olmasıdır. İkincisi ise hazfin, zikirden daha belîğ olmasıdır.⁹⁴ Yani, Besmele'de vurgulanan husus Allah'ın ismi(yle başlamak) olduğu için fiil hazfedilmiştir.⁹⁵

3.2.1.3. Mamulun Takdimindeki Sebep

Fiilin hazfiyle Allah'ın isminin, her şeyden önce zikredilmesinin önemini ifade etmek için Besmele'de mamulun takdim edildiği belirtilmiştir.⁹⁶ Takdimin bir diğer sebebi de, işlerine Lat ve Uzzayı tesmiye ile başlayan müşriklere muhalefeten, tevhid fikrini yerleştirmek için dikkati Allah'ın ismine çekmektir.⁹⁷

3.2.1.4. Müteallakın Takdir Edileceği Yer

Müfessirlerin çoğu, müteallakı Besmele'nin başına takdir ederken⁹⁸ Zemahşerî,

88 Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 199; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* c. 17, s. 238; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 2, s. 131; Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, c. 2, s. 295.

89 Neml, 27/30.

90 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 4, s. 452; Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, c. 4, s. 181; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. 24, s. 194; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, c. 7, s. 69.

91 Neseî, *Medâriku't-Tenzîl*, c. 2, s. 602; Nimetullah b. Mahmûd Nahcuvânî, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-ğaybiyye*, Dâru Rikâbî, Mısır 1999, c. 2, s. 61.

92 Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, c. 1, s. 80.

93 Tûsî, *et-Tibyân*, c. 1, s. 25; Necefî, *Âlâu'r-Rahmân*, c. 1, s. 51.

94 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 100.

95 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 102; Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, c. 1, s. 80.

96 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, c. 1, s. 127; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c. 1, s. 7.

97 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 101-102; Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, c. 1, s. 27.

98 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, c. 1, s. 39; Tûsî, *et-Tibyân*, c. 1, s. 25.

cümlenin sonuna yapmıştır.⁹⁹ Müfessire göre, mamul fiilden daha önemlidir. Bu sebeple mamulün öne, gelmesi daha uygundur.¹⁰⁰ Kur'ân'daki قل ile başlayan sûrelerde bu fiilin başta takdir edilmesi sebebiyle bu görüşe Şia tarafından itiraz edilmiştir.¹⁰¹

3.2.2. İsim Kelimesiyle İlgili Yorumlar

Harfi cerde olduğu gibi bu kelime de dilbilimsel olarak farklı açılardan yorumlanmıştır.

3.2.2.1. İsmın Tarifi

Râzî isim için beş tanım getirirse de¹⁰² bunların her birisi ismin bir yönünü açıklayan parçacı yaklaşımların ürünüdür. İsim, hakkındaki en genel tanım “İsim, müsemmaya delalet eden¹⁰³ ve onu açıklığa kavuşturan açıklayan lafızdır”¹⁰⁴ şeklinde yapılmıştır.

3.2.2.2. İsim Kelimesinin Kökeni

Bu konuda iki görüşten ilkinde göre bu kelime yükseklik anlamındaki سمو kelimeden türemiştir.¹⁰⁵ Kesreti istimal sebebiyle kelimenin son harfi düşürülmüş ve kolay okunması için başına vasl hemzesi getirilmiştir.¹⁰⁶ Bu ismin, tasgîrinin سُئِيَ، çoğulunun ise أسماء şeklinde gelmesi bu görüşü desteklemektedir. Bu fikirde olanlara göre, kelimenin kökündeki anlam, müsemmanın kadrini yüceltmesi için hem sarf hem mana itibarıyla bu ihtimal daha kuvvetlidir.¹⁰⁷ İkinci görüşe göre ise bu kelime, alâmet, nişan anlamındaki وسم kökünden türemiş-

99 Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 100; Neseî, *Medâriku't-Tenzîl*, c. 1, s. 26.

100 Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 101; Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, c. 1, s. 80.

101 Neceî, *Âlâu'r-Rahmân*, c. 1, s. 51.

102 Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. 1, s. 42-43.

103 Tabâtabâî, *el-Mîzan*, c. 1, s. 20; Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, c. 1, s. 80; Hâdimî, *Risâle*, s. 4.

104 Hâdimî, *Risâle*, s. 4.

105 Zeccac, *Me'âni'l-Kur'ân*, c. 1, s. 40; Tûsî, *et-Tibyân*, c. 1, s. 26; Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 107; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. 1, s. 115; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, c. 1, s. 40.

106 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 1, s. 9.

107 Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, c. 1, s. 40; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 1, s. 9; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. 1, s. 115; Cenâbezi, *Beyânü's-sa'âde*, c. 1, s. 25.

tir.¹⁰⁸ Bu görüş ise, kelimenin ilk harfinin hafzedilip yerine hemzenin getirilmesi şeklinde bir uygulamanın olmaması ve bu kelimenin ismi tasğirinin **وُسَيْمٌ** şeklinde gelmediği gerekçesiyle reddedilmiştir.¹⁰⁹

3.2.3. Lafzatullah'la İlgili Yorumlar

Lafzatullah ile ilgili yorumlar daha çok bu ismin kökeni ve anlamı noktasında yoğunlaşmaktadır.

3.2.3.1. Lafzatullah'ın İştikakı

Konu hakkında yirmi civarında görüşün olduğu belirtilmiştir.¹¹⁰ Biz bu başlıkta öne çıkan görüşleri ele alacağız. Lafzatullah'ın hudûs manasını ihsas etmesi sebebiyle mürtecel olduğu ifade edilse de¹¹¹ çoğunluğun görüşüne göre bu isim, "İbadet etti." anlamındaki¹¹² **إله** fiilinden türemiştir.¹¹³ Bu görüşü savunanlara göre, **الأناس** kelimesinin aslının **النامس** olması gibi¹¹⁴ **إله** kelimesinin hemzesi hafzedilmiş, yerine harfi tarif getirilmiş,¹¹⁵ bu harf, **العيوق**, **النجم** örneklerindeki gibi kelimeyle ayrılmaz bir bütünlük kazanmıştır¹¹⁶ Bir diğer delil ise, **إله** kelimesinin çoğulunun **ألله** şeklinde gelmesidir.¹¹⁷ **يا الله** şeklinde nidâ ile kullanımında hemzenin düşmemesi lafzatullah'ın bu kökten olduğunu savunanların bir diğer delilidir.¹¹⁸ Bir diğer görüş ise bu ismin, **أل** fiilinin "Kalplerin Allah'la huzur bulmasından hareketle, "yatışmak, sakinleşmek", ya da "Allah'tan korkmak"

108 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, c. 1, ss. 40-41; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 1, s. 8; Tabâtabâî, *el-Mîzan*, c. 1, s. 20; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, c. 1, s. 40; Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 38.

109 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, ss. 40-41; Tûsî, *et-Tıbyân*, c. 1, s. 27; Hâdimî, *Risâle*, s. 17.

110 Hâdimî, *Risâle*, s. 5.

111 Tabersî, *Mecme'ul-beyân*, c. 1, s. 22; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. 1, s. 162.

112 Tûsî, *et-Tıbyân*, c. 1, s. 28; Ebû Muhammed Abdilhak b. Ğâlib İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*, tahk.: Abdüsselâm Abdü's Şâfi Muhammed, Beyrut 2001, c. 1, s. 63; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, c. 1, s. 45; Ebû Hayyan, çoğunluğun bu ismin mürtecel olduğu görüşünde olduğunu ifade eder. Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, c. 1, s. 124.

113 Hadimi, *Risâle*, s. 5, 17; Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 47.

114 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, ss. 107-108; Tabâtabâî, *el-Mîzan*, c. 1, s. 21; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. 1, s. 164; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, c. 1, s. 124.

115 Tûsî, *et-Tıbyân*, c. 1, s. 27; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 1, s. 10.

116 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 108; İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, c. 1, s. 63.

117 Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 47.

118 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 108; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. 1, s. 159.

anlamından hareketle “korkmak”¹¹⁹ veya Allah’a yönelmek anlamından hareketle “hevesli olmak”¹²⁰ ya da Allah’ı bilme noktasında şaşırıp kaldı anlamından hareketle “şaşırdı, hayrete düştü.” anlamlarından (Bu ihtimalde aynı anlamdaki *وله* fiili de zikredilmektedir) türediği şeklindedir;¹²¹ fakat bu son görüş kabul görmemiştir.¹²² Bir diğer görüş ise, bu ismin *لا* fiilinin “yükselmek”¹²³ ya da “gizlenmek”¹²⁴ anlamlarından türediği şeklindedir. Bu görüşler de zayıf bulunmuştur.¹²⁵ Bu ismin Süryanice *لاها* fiilinden muarreb olduğu şeklindeki görüş de bu ismin aslen Arapça olduğu¹²⁶ ve bu durumda lafzatullah’ın gayri munsarif olması gerektiği; fakat kullanımın munsarif olduğu gerekçeleriyle reddedilmiştir.¹²⁷

3.2.4. الرحمن الرحيم İsimleri Hakkındaki Yorumlar

Bu iki isim, dilbilimsel olarak birkaç açıdan ele alınsa da en fazla sarf ilmi açısından incelenmiştir. Biz de bu yorumları alt başlıklar halinde ele alacağız.

3.2.4.1. الرحمن الرحيم İsimlerinin Kökeni

الرحمن isminin Allah’a has olması sebebiyle mürtecel olduğu belirtilse de¹²⁸ kabul edilen görüşe göre her iki isim “rahmet” kökünden türemiştir.¹²⁹

119 Tabersî, *Mecme'ul-beyân*, c. 1, s. 23; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, c. 1, s. 167.

120 Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, c. 1, s. 167.

121 Tabersî, *Mecme'ul-beyân*, c. 1, s. 23; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 108; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, c. 1, s. 166; Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 47; İlginçtir sûfiler, lafzatullah’ın iştikakı konusunda düşüncelerine daha uygun olan “korkmak” ve “sakinleşmek” anlamındaki *أله* fiilini değil, “Şaşırdı, hayrete düştü.” anlamındaki *وله* fiilini tercih etmektedir. Sülemî, Allah’ı nitelerken sarfettiği *فَوَلَّه* ifadesinde bu fiili kullanılmıştır. Ebû Abdîrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Tefsîru's-Sülemî-Hakâiku't-tefsîr*, tahk.: Seyyid Umrân, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2001, c. 1, s. 29.

122 Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, c. 1, s. 45.

123 Tûsî, *et-Tibyân*, c. 1, s. 28; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, c. 1, s. 166.

124 Tûsî, *et-Tibyân*, c. 1, s. 28; Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 48.

125 Tûsî, *et-Tibyân*, c. 1, s. 28; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîd*, c. 1, s. 124.

126 Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, c. 1, s. 169; Cenâbezî, *Beyânü's-sa'âde*, c. 1, s. 28.

127 Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 49.

128 Kurtubî, *el-Câmi'*, c. 1, s. 159.

129 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 108; Neseî, *Medâriku't-Tenzil*, c. 1, s. 28; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, c. 1, s. 46; Tabâtabâî, *el-Mizan*, c. 1, s. 21; Bursevî, *Râhu'l-Beyân*, c. 1, s. 8.

3.2.4.2. الرحمن الرحيم İsimlerinin Sarfı

Bu iki ismin sarfı konusunda farklı görüşler belirtilmiştir. Bu iki isim, dördüncü babdan müteaddî bir fiilden türediğini kabul edenlere göre mübalağai ismi fâil, beşinci babdan türediğini kabul edenlere göre ise sıfatı müşebbehedir.¹³⁰ Bu iki ismin sarfıyla ilgili görüşleri şöyle özetlemek mümkündür:

1. Her ikisi de mübalağa-i ism-i fâildir.¹³¹
2. Her ikisi de sıfat-ı müşebbehedir.¹³²
3. الرحمن sıfat-ı müşebbehe,¹³³ الرحيم ise mübalağa-i ism-i fâildir.¹³⁴
4. الرحمن mübalağa-i ism-i fâil, الرحيم ise sıfat-ı müşebbehedir.¹³⁵
5. İhtilafli görüşler: الرحيم mübalağa-i ism-i fail veya sıfat-ı müşebbehedir.¹³⁶

3.2.4.3. Sarfın Semantik Boyutu

Tefsirlerde bu iki kelimenin sarf açısından anlamı da incelenmiştir. Rahîm isminin, Rahmân ismini tekit için getirildiği fikrine¹³⁷ sıcak bakılmamış, bu kullanımda edebî zevkin etkili olduğu belirtilmiş¹³⁸ ve konudaki ihtimallere değinilmiştir. Buna göre, "Lafzın ziyadeliği mananın ziyadeliğini gerektirir" kuralı gereğince Rahmân isminin, Rahîm isminden daha belîğ olduğu ifade edilmiştir.¹³⁹ Abduh ise mezkûr yorumun ikna edici olmadığını, Arap dili açısından kelimelere böyle bir anlam yüklenemeyeceğini ifade etmiş,¹⁴⁰ Elmalılı, Ab-

130 İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, c. 1, s. 63.

131 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, c. 1, s. 11; Tabersî, *Mecme'ul-beyân*, c. 1, s. 23.

132 Necefî, *Âlâu'r-Rahmân*, c. 1, s. 53

133 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, c. 1, s. 43; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 108; Hâdimî, *Risâle*, s. 13.

134 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, c. 1, s. 125; Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 51.

135 Tabâtabâî, *el-Mîzan*, c. 1, s. 21.

136 Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 51.

137 Hâdimî, *Risâle*, s. 37.

138 Ebû Ubeyde Mamer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, tahk.: M. Fuad Sezgin, Mektebetü'l Hancı, Kahire, ts., c. 1, s. 21; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, c. 1, s. 128.

139 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 109; İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, c. 1, s. 63; Tabersî, *Mecme'ul-Beyân*, c. 1, s. 23; Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, c. 1, s. 81.

140 Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, c. 1, s. 47.

duh'un bu itirazının doğru olmadığını belirtmiştir.¹⁴¹ Konuya farklı açıdan yaklaşan İbn Atiyye, bu iki isim arasındaki ayırımın harf sayısı açısından değil, sarf ilmi açısından yapılması gerektiğini, birinci ismin sıfatı müşebbehe olması yönünden mübalağa ifade eden ikincisinden daha belîğ olduğunu belirtmiştir.¹⁴²

Rahmân isminin Rahîm isminden daha belîğ olduğunu ifade edenlere göre bu iki isim arasında semantik açıdan da farklılık mevcuttur. Bu farklılığın kemmiyet ve keyfiyet yönü bulunmaktadır. Kemmiyet boyutu, Rahmân isminin Allah'ın nimetlerinin bu dünyada Mü'min ve kâfiri kuşatması, keyfiyet boyutunun ise Rahîm isminin Ahirette sadece Mü'minleri kuşatmasıdır.¹⁴³ Bu sebeple Rahmân ismi Kur'an'da hem Mü'mini hem de kâfiri kapsayıcı şekilde kullanılırken,¹⁴⁴ Rahîm ismi, sadece Mü'minler için kullanılmıştır.¹⁴⁵ Bu farklılıktan çıkan diğer bir anlam ise, Rahman isminin, nimetlerden büyük olanını, Rahîm isminin ise dakik, latif olanları ifade etmesidir.¹⁴⁶ Rahîm isminin Rahmân'dan daha belîğ olduğu görüşü ise kabul görmemiştir.¹⁴⁷

Elmalılı ise "Bir taraftan Rahmân'ın rahmeti daha üstündür. Çünkü her yaratılmışı izafe olur. Diğer taraftan Rahîm'in rahmeti daha üstündür. Çünkü Rahmân'dan daha ziyade fiilî bir feyiz ve bereketi içine almakta ve bu özellik vekâleten kullarında da bulunmaktadır."¹⁴⁸ ifadeleri ile Rahman isminin mahlûkatın tümünü kuşatması yönüyle sahip olduğu üstünlüğe, Rahîm isminin ise daha çok fiilî vasıfları kuşatması ve insana da yansıyan bir yönüyle sahip olduğu üstünlüğe dikkat çekmektedir.

3.2.4.4. Rahman İsmi'nin Rahim'e Takaddümü

Rahmân isminin daha belîğ olduğunu ifade edenler, kıyasen sıralamada düşük olandan yükseğe doğru gidilmesi yani Rahîm isminin Rahmân'a takaddümü gerekirken Rahmân isminin Rahîm ismine takdim edilmesini farklı gerekçelerle

141 Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 53-54.

142 İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, c. 1, s. 63.

143 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 109; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 1, s. 11; Tabersî, *Mecme'ul-Beyân*, c. 1, s. 23; Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, c. 1, s. 81; Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 53.

144 Tabâtabâî, *el-Mîzan*, c. 1, s. 21; bk. Fatiha, 1/3; Bakara, 2/163; Meryem, 19/75; Enbiya, 21/26; Tâhâ, 20/109; Furkan, 25/26; Zuhruf, 43/36.

145 Tabâtabâî, *el-Mîzan*, c. 1, s. 21; bk. Nisa, 4/96; İsrâ, 17/66; Ahzâb, 33/5, 43.

146 Hâdimî, *Risâle*, s. 47; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, c. 1, s. 47; Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 54.

147 Hâdimî, *Risâle*, s. 37.

148 Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 54; ayrıca bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîtt*, c. 1, s. 128.

açıklamaya çalışmıştır. Birinci görüşe göre zaman açısından birinci ismin yakın olan dünyadaki rahmete, ikinci ismin ise uzak olan ahiretteki rahmete,¹⁴⁹ ikinci görüşe göre, birinci ismin Allah'ın mebdeyyetine ikincisinin ise merciyyetine,¹⁵⁰ üçüncü görüşe göre, Rahmân isminin sadece Allah, Rahîm isminin ise kullar tarafından ortak kullanımı sebebiyle hâs olan isim, âmm olana takdim edilmiştir.¹⁵¹ Görüldüğü gibi dilbilimsel bir mesele, dile ait olmayan gerekçelerle açıklanmaya çalışılmıştır.

3.2.4.5. Besmele'nin İrâbı

Besmele'nin cümle olarak irabı başına takdir edilecek kelimeye göre değişmektedir.¹⁵² Fiil takdir edenlere göre Besmele mef'ûlü bih gayri sarîh olurken, isim takdir edenlere göre ise haber olmaktadır.¹⁵³ Bir diğer ihtimal de bu cümlenin mef'ûlü mutlak olmasıdır.¹⁵⁴ Bir başka ihtimal de harfi cerrin zâid olması durumunda اسم kelimesinin mübtedâ olmasıdır. Bu durumda da haber mahzuttur.¹⁵⁵

3.3. Besmele'nin Sosyolojik Tefsiri

Besmele'nin sosyolojik tefsirine Seyyid Kutub ve Elmalılı'nın eserlerinde rastlanılmaktadır. Seyyid Kutub'a göre Besmele ile Allah, nebisine -Alak sûresinde olduğu gibi- bir fiile kendi ismiyle başlanması edebini öğretmiştir. Besmele'de Allah'ın "Evvel, Âhir, Zâhir ve Bâtın" olduğu şeklindeki büyük İslam düşüncesine işaret vardır. Öyleyse her fiil, tüm varlıkları yaratan Allah'ın ismiyle başlamalıdır. Rahmân ve Rahîm sıfatı da Allah ile kulları arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından ikinci büyük İslam düşüncesini oluşturmaktadır.¹⁵⁶ Elmalılı'nın yorumu ise şöyledir:

"Yüce Allah'ın varlığı ve birliği kabul ve tasdik edilmeden kâinat ve ondaki düzeni his-

149 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 1, s. 11; Neseî, *Medâriku't-Tenzîl*, c. 1, s. 28.

150 Cenâbezi, *Beyânü's-sa'âde*, c. 1, s. 29.

151 Tûsî, *et-Tibyân*, c. 1, s. 29; Tabersî, *Mecme'ul-Beyân*, c. 1, s. 25.

152 Hâdimî, *Risâle*, s. 24; Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, c. 1, s. 80.

153 Bk. Tabersî, *Mecme'ul-Beyân*, c. 1, s. 23; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. 1, ss. 153-154.

154 Tabersî, *Mecme'ul-Beyân*, c. 1, s. 24.

155 Kurtubî, *el-Câmi'*, c. 1, ss. 153-154; Hâdimî, *Risâle*, s. 24.

156 İbrahim Hüseyin Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, Dâru's-Şurûk, Beyrut 1412, c. 1, ss. 21-22; ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 104.

setmek ve anlamak bir hayalden, bir seraptan ve aynı zamanda telafisi bir acıdan ibaret kalacağı gibi "Allah" özel ismi üzerinde birleştirilemeyen ve düzene konmayan ilimleri-miz, sanatlarımız, bütün bilgiler ve eğitimimiz de iki ucu bir araya gelmeyen ve varlığını silip süpüren, dağınık fikirlerden, anlamsız bir toz ve dumandan ibaret kalır.¹⁵⁷

3.4. Besmele'nin Psikolojik Tefsiri

Besmele'nin psikolojik tefsirine Elmalılı'nın yorumlarında rastlanılmaktadır. Müfessir, Besmele'nin psikolojik yorumunda daha çok Allah, Rahmân ve Rahîm isimlerin anlamlarının insan ruhunda uyandırdığı etkilerinden bahsetmektedir. Müfessirin konu ile ilgili ifadeleri şu şekildedir:

"İşte "Allah" yüce ismi, bütün duygularımızın, düşüncelerimizin ilk şartı olan öyle derin ve bir tek gizli duygunun, görünen ve görünmeyen varlıkların birleştiği nokta olan bir parıltı halinde, hiçbir engel olmaksızın doğrudan doğruya gösterdiği yüce Allah'ın zatına delalet eden, yalnızca O'na ait olan özel bir isimdir.¹⁵⁸ Allah, Rahmân olmasından başka bir de Rahîm olmakla vasıflanmış ve Rahmân oluşunun rahmeti kendisine ait iken Rahîm olmasıyla rahmetinden irade sahiplerine de bir pay vermiştir. Anne kuşlar, Rahmân'ın bir eseri olan yaratılıştan var olan içgüdüleri ile yavrularının başında kanat çırpıp ve şefkatle yarışır.¹⁵⁹ Ardından, Rahmân ve Rahîm vasıflarını da bu ismi kısaca yorumlayarak bu iki vasıfla ona bir genişlik kazandırıp manasını zikredeceğiz ki bu mananın özeti, en mükemmel ve katmerli bir rahmetin alanı ve yayılma noktasının başlangıcı olacaktır. Sonra yavaş yavaş bu isimle bu manayı açıklayarak ortaya çıkaracağız ve o zaman yerlere, göklere sığmayan Allah'ın zat isminin kalbimizde yaratılıştan saklı olan tecellilerini görmeye başlayacağız. İsimlerin tecellisinden eserlerin tecellisine geçeceğiz, kâinatı dolaşacağız, eserlerin tecellisinden sıfatların tecellisine ereceğiz, görünmeyenden görüneceğiz. Görünen âlemle ilgili zevkimiz arttıkça artacak, o vakit zatın tecellisi için sevgi ve neşe ile çırpınacağız, bütün zevkler, lezzetler bütün ümitler bir noktada toplanacak; bazen gözyaşlarını döküp yüreklerimizi ezen günah yükünü yıkacağız, bazen vuslat rüzgârı esecek, mutluluk ve hoşnutluk ile kendimizden geçeceğiz. Nihayet يا أَيُّهَا النَّفْسُ 160
المطمئنة ارجعي إلى ربك راضية مرضية
O'nun cemalini seyretmeye dalacağız."¹⁶¹

3.5. Besmele'nin Edebî Tefsiri

Besmele'nin edebî tefsirini Hâdimi ve Elmalılı'nın yorumlarında görmekteyiz. Her iki eserde de Besmele'nin icazına değinilmiştir. Elmalılı'nın ifadeleri şöyle-

157 Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 39.

158 Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 41.

159 Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 53.

160 Fecr, 89/27-30.

161 Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 42-43.

dir:

“Tek tek kelimelerini ve ne de terkiplerini tam olarak tercüme etme imkânı olmayan ve hele belagat yönlerini, beyan ahengini nakletmek hiçbir şekilde mümkün olmayan¹⁶² kalbimizde niyet ettiğimiz ve henüz meydana gelmesini görmediğimiz, yapmayı kastettiğimiz işimize bağlayarak kelimeleri kısa, manası dünyayı kaplayan bir özlü söz söyleyebilmemize vesile olan ancak bu “ba”dır.¹⁶³ Besmele, apaçık bir dil ile Allah’ın birliğini ifade etme, gayet kısa ve kısa olmakla birlikte son derece derli toplu ve olağanüstü akıcı ve açık bir beyan üslubu içinde özetlemektedir.¹⁶⁴

Hâdimî’nin Besmele’deki icaza dair ifadeleri ise şöyledir:

“Besmele’de îcâzı hafz ve îcâzı kasr bulunmaktadır. İsim kelimesindeki hemzenin ve fiilin düşmesi îcâzı hafze örnek iken, Besmele’de zikredilmese bile birçok anlam ifade etmesi yönünden -ki o da tazim ve teberrük yönüyle her işe nasıl başlanılmasının gerektiğinin öğretilmesidir- îcâzı kasr bulunmaktadır. Yine, isim kelimesinin lafzatullah ile marifelik kazanmasında da îcâzen Allah’ın isminin sonsuzluğuna işaret vardır.”¹⁶⁵

Hâdimî Besmele’deki diğer sanatlara şu ifadeleriyle dikkat çeker:

“Allah’a Rahman isminin verilmesi, kullarına hayrı ulaştırma ve genelleme noktasındaki durumu hükümdara benzediği için istiârei temsiliye yoluyla.¹⁶⁶ Ayrıca Rahman ve Rahîm isimlerinde vehlei ûlâda akla gelen rikkati kalp değil de uzak anlam olan inâmının akla gelmesi yönünden tevriye sanatı bulunmaktadır.”¹⁶⁷

3.6. Besmele’nin İşârî Tefsiri

Besmele’nin işârî yorumlarına, bu tefsir metodunda kaleme alınmış eserlerin yanı sıra Râzî’nin *Mefâtihu’l-Ğayb* ve Beyzavî’nin *Envâru’t-Tenzîl*’i gibi farklı ekollere mensup tefsirlerde de rastlanılmaktadır. Besmele, işârî tefsirlerde de Fatiha’dan önce tefsir edilirken, Kuşeyrî (ö.465/1072) ve Nahcuvânî (ö.920/1514) tarafından her sûrenin başında sûrenin genel anlamına uygun şekilde mahzûf fiilin Besmele ile yapılacak işe göre takdir edilmesi görüşüne göre tefsir edilmiştir. Bu tefsir ekolünde en çok kullanılan yöntem harfler üzerinden sûfî yorumlara ulaşmaktır. Besmele’de nazarî sûfî yorum yapılmakla birlikte işârî sûfî yorumun ağırlıkta olduğu görülmektedir.

162 Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 57.

163 Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 58.

164 Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 61.

165 Hâdimî, *Risâle*, s. 34.

166 Hâdimî, *Risâle*, s. 42.

167 Hâdimî, *Risâle*, s. 44.

3.6.1. Besmele'nin İşârî Sûfi Tefsiri

Bu metodun Besmele yorumunda daha çok Allah'a yakınlık konusuna vurgu yapılmaktadır. Süfilere göre Besmele, Mü'minleri dünya zehrinin zararlarından koruyan bir tiryaktır.¹⁶⁸ Besmele'deki isimler, ariflerin her işinde dünya ve ahiret nimetlerinin sahibi Allah'ı tanımaları, O'na sığınıp başarı ipine sarılmaları, O'nun zikriyle meşgul olup mahlûkata rahmetle muamele etmeleri için seçilmiştir.¹⁶⁹ الله ismi ile sâbıklara, الرحمن ile muktesidlere, الرحيم ile zalimlere hitap vardır. Yine الله ismi¹⁷⁰ والى الذين امنوا¹⁷¹ ayetinin delaletiyle velayeti, الرحمن ismi¹⁷² وكان بالمؤمنين رحيماً¹⁷² ayetinin delaletiyle muhabbeti, الرحيم ise¹⁷³ ayetinin delaletiyle rahmeti iltizam etmektedir.¹⁷³

İşârî sûfi tefsirlerde Besmele'deki harfi cerle, isimlerin ilk harflerine farklı anlamlar yüklenmiştir. Buna göre ba harfi, Allah'ın bütün ilimlerinin konulduğu bir kap gibidir. Çünkü bu harf vücudun Allah ile olduğunun ifadesidir. Elifin hazfedilip bâ'nın onun yerine konulmasında on hikmet vardır. Bu hikmetlerin ortak noktası da elifte tekebbür, bu harfte inkisârın bulunmasıdır.¹⁷⁴ Bâ'nın Allah'ın velilerine olan birri veya bahası, sîn'in asfiyaya olan sırrı ya da senası, mîm'in, velilere olan minneti, Allah'ın mecdi ya da mülküne işaret ettiği ifade edilmiştir.¹⁷⁵ Lafzâtullahtaki elifin ise Allah'ın ibtidasını, birinci lâmun marifetini, ikincisinin ise nimetlerini, hâ'nın ise ibadetlerde gizlenmiş sırlara heybetini ifade ettiği belirtilmiştir.¹⁷⁶ Sûfi müfessirlere göre lafzâtullah, sadece temiz ve helal rızıkla beslenen seçkin insanların bilebileceği ismi azamdır.¹⁷⁷ Rahmân ismi, Allah'ın veli kullarına olan peşin nimeti ile sûfilere has müşahede ve lezzetleri ifade ederken¹⁷⁸ Rahîm ise Allah'a ulaşmayı ifade eder.¹⁷⁹

168 Ebû Muhammed Rûzbehân Baklî, *Tefsîru arâisi'l-beyân fi hakâiki'l-Kur'ân*, tahk.: Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2008, c. 1, s. 17.

169 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 1, s. 12.

170 Bakara, 2/257.

171 Meryem, 19/6.

172 Ahzâb, 33/43.

173 Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. 1, s. 177.

174 Bursevi, *Rûhu'l-beyân* c. 1, s. 7.

175 Sülemî, *Hakâiku't-tefsîr*, c. 1, s. 24-26; Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, c. 1, s. 9.

176 Sülemî, *Hakâiku't-tefsîr*, c. 1, s. 29.

177 Baklî, *Arâisü'l-beyân*, c. 1, s. 15,17; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c. 1, s. 8.

178 Sülemî, *Hakâiku't-tefsîr*, c. 1, s. 32.

179 Sülemî, *Hakâiku't-tefsîr*, c. 1, s. 33.

3.6.2. Besmele'nin Nazarî Sûfî Tefsiri

Besmele'nin bu tarz tefsirine Kâşânî'nin (ö.730/1330) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı tefsirinde rastlanılmaktadır. Kâşânî'ye göre mevcudat Besmele'deki bâ'dan türemiştir ve bu harf akli evvele işaret eder.¹⁸⁰ Besmele'de telaffuz edilen harf sayısı 18'dir. Bu harflerin sayısı yazıldığında 19, kelimeler ayrıldığında ise 22'dir. 18 sayısı, on sekiz bin âleme işaret etmektedir. Elif, bütün sayıları(n ebcad hesabını) kapsayan harftir. Bu sebeple ceberût, melekût âlemleri gibi âlemlerin merkezlerine işaret etmektedir.¹⁸¹ Görüldüğü üzere işârî sûfî ve nazarî sûfî tefsirlerin her ikisinde hurufî yorumlar yapılmakla birlikte birincisinde sufi, ikincisinde felsefi yorumlar yapılmıştır. Harflere yüklenen bu tür anlamlar sebebiyle Şîî tefsirlerde de benzer yorumları görmek mümkündür.¹⁸² Öte yandan, sûfî ve Şîî müfessirlerin Besmele ve hurufu mukattaa hakkındaki bu tür yorumlarının zorlama olduğu öteden beri ifade edilmektedir. Örneğin beşinci asır müfessirlerinden Mâverdî (ö.450/1058)¹⁸³ ile son asır âlimlerinden Muhammed Hüseyin ez-Zehebî¹⁸⁴ bu tarz yorumların zorlama ve kabul edilemez olduğunu ifade etmiştir.

3.7. Besmele'nin Felsefî Tefsiri

Besmele ile doğrudan ilişkilendirilemese de, bazı tefsirlerde cümledeki اسم kelimesi ile lafzatullah arasındaki bağlantı açıklanırken felsefî bir mesele olan isim-müsemma ilişkisine değinilmiştir. Hemen her ekol bu konuya değinse de bu konuda en çok yorum yapan Sünnî ve Şîî ekole mensup müfessirlerdir. Mezheplerin bu konudaki genel kanaati isim-müsemma ile ne kastedildiğine göre değişmektedir. Ehlişünnet'ten, Şî'a'dan ve Mutezile'den isim-müsemma ayırımına gidenlere göre¹⁸⁵ isimden lafız kastedilirse, müsemmadan farklıdır.¹⁸⁶ Bu konudaki istidlal ise şu şekildedir: Eğer, ateşin kendisi ile ismi aynı olsaydı,

180 Kemâlüddîn Abdürrezzak Kâşânî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân, -Tefsîru'ş-Şeyhi'l-ekber-*, yy., 1318, c. 1, s. 17.

181 Kâşânî, *Te'vîlât*, c. 1, s. 17-18.

182 Cenâbezî, *Beyânü's-sa'âde*, c. 1, s. 28.

183 Mâverdî, *en-Nüket*, c. 1, s. 49-50.

184 Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, c. 2, ss. 316-320; ayrıca bk. Akpınar, "İşârî Tefsir", ss. 60-61.

185 Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. 1, s. 115-116; Tabâtabâî, *el-Mizan*, c. 1, s. 20; Hâdimî, *Risâle*, s. 30, 49; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, c. 1, s. 40, 43.

186 Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. 1, s. 115-116; İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, c. 1, s. 63.

ateş diyen kimsenin dilinin de yanması ve bal diyen birinin aynı zamanda bu tadı hissetmesi gerekirdi.¹⁸⁷ Yine bir varlığa verilen isimlerin, halklara ve zamana göre değişmesi de isimle müsemmanın farklı olduğunun göstergesidir.¹⁸⁸ Dolayısıyla müsemmanın zikredildiği uzuvlar bile birbirinden farklıdır. Müsemma kalp, isim dil ile zikredilir.¹⁸⁹ Bu konuda luğavî ve örfî anlam kastedilir¹⁹⁰ ya da Allah isminden, kendisinden başka bir şey anlaşılmasa isimle müsemmanın aynı olduğu sonucuna varılmaktadır.¹⁹¹ Öte yandan Reşid Rıza bu tarz felsefî tartışmaların gereksiz, hatta zararlı olduğunu ifade eder.¹⁹²

3.8. Besmele'nin Kelâmî Tefsiri

Tefsirlerdeki mezhebi yönelişlerin çoğunluğu kelâmî konularda olsa da biz bu başlıkta farklı mezhebe mensup müfessirlerin kelâmî konulardaki ortak düşüncelerine yer vereceğiz. Müfessirlerin mezhebî kabullerine göre farklı düşüncükleri noktaları ise mezhebi tefsir başlığında ele alacağız. Besmele'de kelâmî konulara en çok değinen müfessir Râzî (ö.606/1210)'dir. O'nun tefsirindeki bilgiler bile bir makalenin sınırlarını zorlayacak niteliktedir. Biz bu konudaki yorumları genel hatlarıyla verirken, tartışmalara girmeyeceğiz. Besmele'de kelâmî açıdan Allah'ın isimleri konusuna değinilmiştir. Tefsirlerde kelâmî açıdan Rahmân ve Rahîm isimlerinin insanlara verilmesi tartışılmıştır. Buna göre imanî açıdan insanlara Rahîm isminin verilmesinde bir sakınca bulunmamakla birlikte, Rahman isminin Allah'a has olduğu,¹⁹³ rahmet kelimesinin sözlük anlamındaki "kalpte oluşan üzüntü" anlamı sebebiyle bu anlamın Allah için caiz olmadığı, bu kelimenin Allah için caiz olan anlamının -sözlük anlamlarının arasında hayır ve iyiliği istemek olması sebebiyle-¹⁹⁴ rahmetinin eseri olan nimetleri olduğu belirtilmiştir.¹⁹⁵

187 Tabersî, *Mecme'ul-Beyân*, c. 1, s. 24; Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, c. 1, s. 80.

188 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 1, s. 10.

189 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, c. 1, s. 127; Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, c. 1, s. 26.

190 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 1, s. 10; Tabâtabâî, *el-Mîzan*, c. 1, s. 20.

191 Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 41.

192 Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, c. 1, s. 40-41.

193 Tûsî, *et-Tibyân*, c. 1, s. 28; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 109; Neseî, *Medâriku't-Tenzîl*, c. 1, s. 28; Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, c. 1, s. 22; Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 49.

194 Hâdimî, *Risâle*, s. 41.

195 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 109; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 1, s. 11; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, c. 1, s. 129; Tabâtabâî, *el-Mîzan*, c. 1, s. 21; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, c. 1, s. 46.

3.9. Besmele'nin Mezhebî Tefsîri

Besmele tefsirinde mezhebi yönelişin örneklerini bu tanıma giren tefsirlerin hepsinde net olarak görebilmek mümkün değildir. Bu yöneliş, itikadi konular başta olmak üzere fikhî ve dilbilimsel alanlarda da olabilmektedir. Her yönelişin kendi mezhebine mensup âlimlerden rivayette bulunup onların görüşlerine öncelik verdiği mezhebî yönelişte kullanılan bir diğer yöntem de farklı görüşü çürütme çabasıdır. Bu başlıkta Sünnî, Şîî, Hâricî ve Mu'tezilî yorumlara yer verilecektir.

3.9.1. Besmele'nin Sünnî Tefsiri

Ehlisünnetin diğer mezhepler gibi kategorik olarak üzerinde yoğunlaştıkları fikirler bulunmamaktadır. Bu sebeple Sünnî olarak ifade edilen tefsirlerde¹⁹⁶ ayetlerin mezhebi yorumu, diğer mezhebi yönelişlerde olduğu gibi belli esaslar çerçevesinde değil, -bu kavramın bir çatı ifade olması yönüyle altında pek çok mezhebi eğilimi barındırması sebebiyle- daha çok kabul şahıslar ve mezhebin bir konudaki genel kabulü üzerinden yapılmaktadır.¹⁹⁷ Besmele'nin yorumunda da aynı yöntem takip edilmektedir. Örneğin, Kurtubî (ö.671/1273)'nin Besmele'nin namazda okunmayacağına dair hadislerin, okunduğuna dair hadislerden az olmasına rağmen, okunmamasının aklî ve tarihi karinelere daha uygun olduğunu ifade etmesi¹⁹⁸ mensubu olduğu Mâlikî mezhebinin bu konudaki görüşüne olan bağlılığının bir sonucudur. Beyzâvi (ö.685/1286)'nin isim kelimesinin iştikakı hakkında عند أصحابنا البصريين ifadesini kullanarak, kelimenin kökeni noktasında doğru görüşün سمو olduğunu belirtmesi ve isim-müsemmâ ayı-

196 Tefsir ekollerine ilişkin çalışmalarda "Sünnî tefsirler" net bir bakış açısıyla ele alınmamıştır. Örneğin, Zehebî'nin "*et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*" adlı eserinde sünnî tefsirleri "*et-Tefsîr bi'r-Re'yi'l-Câiz*" başlığı altında fikrî planda incelenirken, diğer tefsirler "*Tefsîru'l-Firaki'l-Mübtedi'a*" başlığında mezhebi kategoriye göre ele alınmıştır. Bu bilgi ve eserler için bk. Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, c. 1, s. 205-257; Cerrahoğlu ise; *Tefsir Tarihi* adlı eserinde "*Fırka Tefsirleri*" başlığında Ehlisünnete yer vermemiştir. Birşık ise sünnî tefsiri mezhebi tefsirler kapsamında değerlendirmemiştir. Bk. Birşık, "Tefsir", ss. 287-288; Kırca ise, "*Kelâmî (Mezhebî) Yönelişler*" başlığında "Sünnî Yöneliş" başlığı altında Ehlisünnet tefsirlerine yer vermiştir. bk. Kırca, *Kur'an'a Yönelişler*, s. 123; bunun sebebi olarak da tefsir tarihinde Ehlisünnet'in sayısal çoğunluğu sebebiyle bu tanımlamada belirleyici oluşu gösterilmektedir. Konuyla ilgili bk. Karagöz, *Tefsir Tarihi*, s. 194.

197 Konuyla ilgili bk. Kırca, *Kur'an'a Yönelişler*, s. 127.

198 Kurtubî, *el-Câmi'*, c. 1, s. 148.

rımında Ebu'l-Mûsâ el-Eş'arî'nin görüşüne dikkat çekmesi¹⁹⁹, benimsenen dil ekolünü ve mezhebi olan Eş'arîliği öne çıkarma gayretidir. Neseffî'nin de (ö.710/1310) Besmele'nin ayet olmadığını ifade ederken "Bizim bu konuda Ebû Hureyre'den nakledilen hadis delilimizdir"²⁰⁰ ve "Diğer mezheplerin bu konuda söyledikleri bizim delilimize zarar vermez"²⁰¹ ifadelerine yer vermesi, Elmalılı'nın da Besmele'nin teberrüken sûre aralarını ayırmak için geldiği şeklindeki Hanefîlerin görüşünü sahih mezhep olarak nitelemesi²⁰² mensubu oldukları Hanefî mezhebini öne çıkarma gayretinin bir sonucudur.

Sünnî yönelişte mezhebin görüşünü ön plana çıkarmanın bir yolu da kendi gibi düşünmeyenlerin fikirlerini eleştirmektir. Bu yönüyle Ehlisünnet ile Mutezile arasında büyük tartışmalara rastlanmaktadır. Örneğin İbnü'l-Müneyyir (ö.683/1284), Zemahşerî (ö.538/1144)'nin Besmele'ye takdir edilecek fiili izah ederken değindiği Alak sûresi ilk ayetteki Allah'ın ismi ile kıraat ilişkisinde, mezhebin adalet anlayışına uygun olarak harfi cerde istiane anlamına bağlı olarak ulaştığı "Kulun fiilini, Allah'ın ismi ile yaptığı" yani faili olduğu şeklindeki görüşünün, Ehlisünnetin, "İsim-müsemma ve kulun fiilinin Allah'ın kudretinde olduğu" fikrine muhalif olması sebebiyle haktan sapmak olarak nitelemesi ve Zemahşerî'yi hevaya uymakla itham etmesi²⁰³ meseleyi mezhep çizgisinde değerlendirmesinin bir sonucudur. Yani Sünnî ekole mensup İbnü'l-Müneyyir (ö.683/1284), sırf kendi mezhebinin görüşüne aykırı görüş serdetmesi sebebiyle Zemahşerî'yi doğru yoldan çıkmakla itham etmiştir.²⁰⁴ Yine, Hâdimî (ö.1176/1722)'nin Rahmân ve Rahîm isimlerini açıklarken Mutezile'nin, Allah'ın, insanda sözü yaratması yönüyle mütekellim olduğu şeklindeki fikrinin asılsız bir iddia olduğunu belirtmesi²⁰⁵ müellifin meseleye bu konudaki "Allah'ın ezelde konuşma gücünün bulunduğu ve kelâmın zatında meydana gel-

199 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 1, s. 10.

200 Neseffî, *Medâriku't-Tenzîl*, c. 1, s. 26; Neseffî, mukaddimede, eserini Ehl-i Sünnetin görüşleri çerçevesinde kaleme alacağını belirtmiştir. Neseffî, *Medâriku't-Tenzîl*, c. 1, s. 24

201 Neseffî, *Medâriku't-Tenzîl*, c. 1, s. 26.

202 Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 37; Elmalılı mukaddimede, eserini Ehl-i Sünnetin görüşleri çerçevesinde yazacağını belirtmiştir. Elmalılı, *Hak Dini*, c. 1, s. 19.

203 Nâsiruddîn Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf beyne ma fihit tedammehû mine'l-i'tizâl*, (*el-Keşşâf* tefsirinin hamışinde), c. 1, s. 102.

204 Aynı tutum Zemahşerî için de geçerlidir. Müfessir, besmele tefsirinde olmasa da, başka ayetlerin tefsirinde aynı yöntemle kendisi gibi düşünmeyen Ehlisünnete daha da ileri giderek hakaret eder. Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 2, s. 506.

205 Hâdimî, *Risâle*, s. 37.

diği Şeklindeki Ehlisünnetin görüŐü²⁰⁶ çizgisinde değerlendirmesiyle alakalıdır.

3.9.2. Besmele'nin Hâricî Tefsiri

Günümüze ulaşan az sayıdaki Hâricî tefsirden, Besmele'nin yorumuna sadece el-Huvvârî'nin *Tefsîru'l-Kitâbi'l-Azîz* adlı eserinde rastlanılmaktadır. Bu tefsirde Besmele, mezhebî açıdan net olarak yorumlanmamakla birlikte, mezhebin tarihî gerçek ve kabullerinin aksine anlayışla açıklanmıştır. Hâricîlik, şiddetle anılan bir mezhep olmasına rağmen el-Huvvârî'nin Besmele'nin tefsirinde "rahmet" konusuna uzunca vurgu yapması ve konuyla alakalı birçok hadise yer vermesi şaşırtıcıdır.²⁰⁷ Bu tefsirde, Besmele ile ilgili dikkat çeken bir diğer husus da, -Şîi tefsirlerde olduğu gibi- hadislerde Hasan-ı Basrî rivayetlerine sıkça yer verilmiş olmasıdır.²⁰⁸

3.9.3. Besmele'nin Şîi Tefsiri

Şîi tefsirlerin çoğu mezhebin İmamiye koluna ait olmakla birlikte²⁰⁹ mezhebin Ehlisünnet'e en yakın kolu olan Zeydiyye'yi Şevkânî (ö.1250/1834)'nin *Fethü'l-Kadîr* adlı tefsiri temsil etmektedir.²¹⁰ Şîi tefsirlerde Besmele'nin fikhî, felsefî ve dilbilimsel yorumları öne çıkmakla birlikte her tefsirde mezhebin fikirleri net olarak görünmemektedir. Son dönem Şîi müfessirlerinden Necefî'nin (ö.1352/1933) *Âlâu'r-Rahmân fi Tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsirinde yer yer mezhebi yorumlara rastlanılmakta, eserde mezhebin savunduğu tevhid ve adalet fikirlerine yer verilmekte, bu fikirler diğer mezheplerin görüşlerine karşı savunmacı bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Necefî'ye göre Allah'ın rahmet sıfatı, Onun tüm mahlûkâta merhametiyle muamele etmesi ve buna sadece Allah'ın güç yetirebilmesi yönüyle tevhide, bu rahmetin Mü'min, kâfir, çocuk, ergen tüm canlıları kuşatması yönüyle de adalet sıfatına delalet eder. Dolayısıyla, "Medh sıfatı olması yönünden Allah'ın kâfire bir nimeti olamaz" şeklindeki Cebriye'nin görüşü iptal olmaktadır.²¹¹ Ayrıca Necefî'nin Besmele'nin Fatihâ'dan

206 Ebu'l-Hasen Ebû Musa el-Eşarî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, Dâru İbn Zeydûn, ts., ss. 22-23.

207 Huvvârî, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-azîz*, c. 1, s. 73-74; ayrıca bk. Tabersî, *Mecme'ul-Beyân*, c. 1, s. 25.

208 Huvvârî, *Kitâbillâhi'l-azîz*, c. 1, s. 73, 74.

209 Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, c. 2, ss. 19-188.

210 Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, c. 2, s. 7, 207; Cerrahoğlu, *Tefsîr tarihi*, s. 386; Kırca, *Kur'ân'a Yönelişler*, s. 95; Birşık, "Tefsîr", s. 288.

211 Tûsî, *et-Tibyân*, c. 1, s. 30.

ayet olması konusundaki delilleri değerlendirmeye tabi tutmadan sadece mezhebin bu konuda ittifakının bulunduğu belirtmesi²¹² bu yaklaşımın bir sonucudur.

Bu tefsir ekolünde kullanılan rivayetlerin kaynağını da çoğunlukla Ehli beyte mensup kişilerden yapılan nakiller oluşturmaktadır.²¹³ Bu açıdan bakıldığında işârî tefsirler²¹⁴ ile Şîî tefsirler arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Örneğin bu metoda göre Besmele'deki her harf varlık mertebelerinden birine işaret eder. Elif genişliği sebebiyle vücûb, ba, elife yakınlığından dolayı fiile ve altındaki nokta da imkân açısından fiilin tayinine işaret eder ve varlık Bismillah'taki ba'dan ortaya çıkmıştır.²¹⁵

Şîa'nın Zeydiyye koluna mensup Şevkânî (ö.1250/1834)'nin *el-Fethü'l-Kadîr* isimli eserinde Besmele tefsirinde daha çok dilbilimsel yorumlara yer verilmiş olup; bu yorumlar farklı ekole mensup diğer bazı müfessirlerin yorumuyla büyük oranda paralellik arz etmektedir. Eser, mezhebi tefsir açısından incelendiğinde ise diğer Şîî tefsirlerde olduğu gibi mezhep taassubunu çağrıştıran ifadelere yer vermediği görülmektedir. Bununla birlikte Şevkânî'nin, Besmele'nin fikhî boyutuyla ilgili rivayetleri ilmî bir üslupla serdedip, mezhebin bu konudaki görüşü ekseninde Besmele'nin cehren okunmadığına dair hadislerin daha sahih olduğunu belirtmesinin ardından, bu hadisleri tevil imkânının olduğu ve Besmele'nin namazda cehren okunduğuna dair uygulamanın daha iyi olduğunu belirtmesi²¹⁶, yer yer mezhep taassubunun etkisinde kaldığını da göstermektedir.

3.9.4. Besmele'nin Mutezili Tefsiri

Nasların değerlendirmesinde usûl-ü hamse ve akli temel alan Mutezile tefsirinde de aynı yöntemi takip etmiştir. Günümüze ulaşan tam Mutezili tefsir olması sebebiyle Besmele yorumuna yer verilen tek eser, Zemahşerî (ö.438/1144)'nin *el-Keşşâf*'idir. Zemahşerî, Besmele'nin mezhebi yorumunu lafzatullah'ın kökeni konusundaki ihtimalleri değerlendirirken telmihen yapmaktadır. Müfessir, lafzatullah'ın kökeni konusundaki bir görüşün de "Şaşırıldı, dehşete düştü."

212 Tûsî, *et-Tibyân*, c. 1, s. 24-25; ayrıca bk. Tabersî, *Mecme'ul-beyân*, c. 1, s. 21.

213 Bk. Tabersî, *Mecme'ul-beyân*, c. 1, s. 21, 25, 27, 28, 29.

214 Bk. Baklî, *Arâisu'l-beyân*, c. 1, s. 15, 18; Sülemî, *Hakâiku't-tefsîr*, c. 1, s. 33.

215 Cenâbezî, *Beyânü's-sa'âde*, c. 1, s. 29.

216 Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, c. 1, s. 79.

anlamındaki هل fiili olduğunu belirttikten sonra “Çünkü vehimler Allah’ı bilme hususunda şaşırıp kalmaktadır” ifadesini kullanmaktadır.²¹⁷ Burada mezhebi tefsirle ilişkili olan husus, aynı görüşün benzer ifadelerle nakledildiği ve daha sonraki dönemde kaleme alınan ve bir kısmı bu eserin muhtasarı kabul edilen bazı sünnî tefsirlerle²¹⁸ bazı Şîî tefsirlerde²¹⁹ عقول kelimesinin kullanılmasıdır. Bu durum, Mu’tezile’nin adalet fikrini akla getiren bu ifadenin sonraki tefsirlerde değiştirildiği fikrini akla getirmektedir. Zemahşerî, mezhebin akılla bağlantı kurduğu adalet esasına ters düşeceği için أوهام kelimesini kullanmıştır. Müfessirin burada vermek istediği mesaj, aklını kullananların Allah’ı bulabilecekleri, bulamayanların ise akıllarını kullanmayıp bir ilme değil vehme göre hareket ettikleridir. Müfessirin, ardından serdettiği “Sapkınlık/dalâlet çoğaldı, batıl yayıldı ve sahih düşünce azaldı”²²⁰ ifadesi de bu hususu desteklemektedir.

4. Sonuç

Kur’an, insanın her boyutuna hitap etmekte ve kendisine ihtiyaç duyduğu bilgileri sunmaktadır. Kur’an’da insanın akli, ruhî, bireysel ve sosyal ihtiyaçları ile ilgili bilgilere icmalen yer verilmiş, ondan kendisine verilen bu bilgileri anlayarak yaşamına aktarması istenmiştir. Hz. Peygamber ile başlayan Kur’an’ı tefsir süreci on dört asırdır devam etmektedir. İlk dönemde dilbilimsel yorumlardan oluşan Kur’an tefsirine zaman içerisinde farklı ilim dalları ve görüşler dâhil edilmiş, Kur’an farklı açılardan ele alınmış ve tefsir ekolleri oluşmuştur. Tefsir ekollerinin oluşmasında biri Kur’an’ın yapısından diğeri de müfessirden kaynaklanan iki ana unsur bulunmaktadır. Kur’an’ın Allah kelâmı olması yönüyle hem içerdiği bilgiler hem de dili açısından mucize bir metin olması; gayb alanına dair bilgiler sunması, sunduğu bu bilgilerin her dönemdeki insan hayatının bütün yönlerine hitap etmesi, bu bilgileri sunarken de çoğu kez veciz ve edebî bir dil kullanması gibi hususlar farklı tefsir yöntemlerinin oluşmasında Kur’an’ın yapısından kaynaklanan ana unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. İlahi kaynaktan indirilen kelâmı yorumlamaya çalışan müfessirin beşer olması yönüyle anlama kapasitesinin kısıtlı oluşu, bilgi seviyesi, meslekî formasyonu,

217 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 108; Zemahşerî, tefsirinin mukaddimesinde, eserini Mutezilenin prensipleri doğrultusunda kaleme alacağına işaret etmiştir. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 97.

218 Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, c. 1, s. 165-166; Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzil*, c. 1, s. 10.

219 Tabersî, *Mecme’ul-beyân*, c. 1, s. 23.

220 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 108.

mensubu olduğu ilmî, fikrî, sosyal ve siyasî çevrenin farklılığı, Kur'an'dan ulaşmaya çalıştığı hedef gibi sebepler ise, Kur'an'a yönelik farklılığının müfessirden kaynaklanan unsurlarıdır.

Besmele, Kur'an'ın özeti kabul edildiği için tefsirine ayrı bir önem verilmiştir. Müfessirlerin Kur'an'a yönelik farklılıkları Besmele'nin tefsirinde de görülmektedir. Besmele'nin bütün ekolleri kapsayan bir yorumundan da bahsetmek mümkün değildir. Besmele'nin bilimsel, iktisadi, Cebrî ya da Mürcî bir yorumu bulunmamaktadır. Ulaşabildiğimiz kadarıyla Besmele'nin, fikhî, dilbilimsel, işârî, sosyolojik, psikolojik, edebî, felsefî, kelâmî ve de mezhebi yorumları yapılmıştır. Besmele'nin en uzun yorumu, dilbilimsel, fikhî ve işari açıdan yapılmıştır. Bu ekollerden felsefî yorum yöntemi dışındakilerde görüşler Besmele ile doğrudan bağlantılı verilirken, felsefî yorumlar dolaylı olarak isim-müsemma meselesi üzerinden yapılmaktadır. Mezhebî yorumlar ise Sünnî, Haricî, Şîî ve Mutezilî olmak üzere dört gruptadır. Mezhebî tefsirlerde Sünnî ve Şîî tefsirlerde yorumlar açık bir şekilde yapılırken, Sünnî tefsirlerde yorumlar çoğunlukla şahıslar üzerinden ve diğer görüşleri dışlamacı bir metotla verilmektedir. Mutezilî tefsirlerde yorumlar telmihen yapılmaktadır. Haricî yorumlar ise, mezhebin tarihî gerçeklerinin aksine anlayışla yapılmıştır. Hâricîlik, şiddetle anılan bir mezhep olmasına rağmen Besmele tefsirinde "rahmet" konusuna uzunca vurgu yapılmış olması, mezhebi tefsir ekolünde yer yer biline gelen genel yorum metodundan dışına çıkıldığını göstermektedir.

Besmele özellikle dilbilimsel ve ahkâm tefsirlerinde çoğunlukla tek boyutlu tefsir edilirken, bu iki ekolün dışındaki tefsirlerde ise genellikle birkaç farklı ekol açısından yorumlanmıştır. Bu yorumlar dönem ve içerik açısından da farklılık göstermektedir. Bu nedenle ilk dönem tefsirlerinde Besmele'nin yorumu dilbilimsel ağırlıklı olup daha kısayken, sonraki dönemlerde farklı ekolleri içeren birden farklı yoruma aynı tefsirde ulaşmak mümkündür. Bu eserlerde kullanılan tefsir yöntemlerinin birbiriyle irtibatlı olması da konunun sistematik olarak kavranmasını zorlaştırmaktadır.

Besmele tefsirinde bazı ekoller arasındaki yöntem benzerlikleri de dikkat çekmektedir. Nazarî sûfî ve Şîî tefsirler arasında yorum yöntemi ve kullanılan rivayet malzemesi açısından, Haricî, Şîî ve nazarî sûfî tefsirlerde ise kullanılan rivayet malzemesi açısından yer yer benzerlikler bulunmaktadır. Ekoller bazında Besmele tefsirindeki bu yorum yöntemlerinin diğer ayetler için uygulandığını ifade etmek mümkündür.

Kaynakça

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs a'mmâ'stehera mine'l-ehâdisi alâ elsineti'n-nâs*, tahk.: Yûsuf b. Muhammed el-Hâcc Ahmed, Mektebü İlmî'l-Hadîs, ts.
- Akkirmanî, Mehmed b. Mustafa, *Şerhu'l-Besmele*, Milli Ktp. Yz. A 3251/1.
- el-Akk, Halid Abdurrahman, *Usûlü't-tefsîr ve kavâiduhû*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1986.
- Akpınar, Ali, "İşârî Tefsîr ve Kuşeyrî (ö.465/1072)'nin Besmele Tefsiri", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 2002, sayı: 9, ss. 53-92.
- Aliyyül-Kârî, Nureddin b. Muhammed, *Mes'ele fi'l-besmele*, Süleymaniye Ktp. Damad İbrahimPaşa, no: 297.
- Baklî, Ebû Muhammed Rûzbehân, *Tefsîru arâisi'l-beyân fi hakâiki'l-Kur'ân*, tahk.: Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2008.
- Beyhaki, Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Ebûbekr *es-Sünenü'l-Kübrâ*, tahk.: Muhammed Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- , *Şuabu'l-îman*, tahk.: Muhammed es-Sâid Zalûl, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1410.
- Birişik, Abdülhamit "Tefsir", *DİA*, İstanbul 2011, c. 40, 1999, ss. 281-290.
- Bursevî, İsmail Hakkı *Tefsîru rûhi'l-beyân*, Osman Pek Matbaası, İstanbul 1928.
- Can, Ali, "Ebû Saîd el-Hâdimî'nin Risâletü'l-Besmele Adlı Eserinde On Sekiz İlim Dalına Göre-Besmele Yorumu", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, cilt: 14, sayı: 1, ss. 1-73.
- Cassâs, Ebûbekr Ahmed b. Ali er-Râzî *Ahkâmu'l-Kur'ân*, tahk.: Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1996.
- Cenâbezî, el-Hâc Sultan Muhammed Tefsîru beyânî's-sa'âde fi makâmâtî'l-i'bâd, Beyrut, ts.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd *es-Sihâh-Tâcu'l-lüğa ve sıhâhu'l-Arabîyye*, Dâru'l-İlm lil-Melâyîn, Beyrut 1990.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b Ahmed, *Sünenü'd-Dârakutnî*, tahk.: Şuayb Arnavurt ve diğerleri, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2004.
- Derman, M. Uğur; Uzun, Mustafa, "Besmele", *DİA*, İstanbul, 1992, c. 5, ss. 532-537.
- Divlekci, Celalettin "Tefsirde Yorum Farklılığına Yol Açan Sebepler", *Ekev Akademi Dergisi*, 2014, sayı: 58.
- Duman, M. Zeki, "Tâbiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti (Meşhur Müfessirler, Kaynakları ve Bu Tefsirin Değeri)", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1987, sayı: 4.
- Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l muhîr*, tahk.: Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve diğerleri, Beyrut 1993.
- Ebû Ubeyde Mamer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, tahk.: Muhammed Fuad Sezgin, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, ts.
- Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad.: İsmail Karaçam ve diğerleri, Azim Dağıtım, İstanbul, ts.
- Eşarî, Ebu'l-Hasen Ebû Musa *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, Dâru İbn Zeydûn, ts.
- Füneysân, Su'ûd b. Abdillâh İhtilâfu'l-müfessirîn -esbâbuhû ve âsâruhû-, Riyad 1997.
- Görener, İbrahim, "Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulünün Bir Yöntem Çağrıştırması Sorunu", *Bilim-name*, 2009, c. 16, sayı: 1.
- Gözübüyükzâde, İbrahim b. Muhammed *Risale fi hakki'l besmele/Besmele risalesi*, Sevinç Matbaası, Ankara 1984.
- Hâdimî, Ebu Said Muhammed, *Risâletu'l-Besmele*, Daru't-Tibaati'l-Amire, İstanbul 1261.
- Huvvari, Hûd b. Muhakkem *Tefsîru Kitâbillâhi'l-azîz*, tahk.: el-Hâc b. Saîd Şürayfî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1990.
- İbn Fâris, Ebû Hüseyin b. Ahmed, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, tahk.: Abdüsselâm Muhammed Hârun, Dâru'l-Fikr, ts.

- İbn Huzeyme, Ebûbekr Muhammed b. İshak, *Sahih-i İbn Huzeyme*, tahk.: Muhammed Mustafa el-A'zamî, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, ts.
- İbn Sikkît, Ebû Yûsuf Yakub b. İshâk, *Islahu'l-mantık*, şerh ve tahk.: Ahmed Muhammed Şakir-Abdüsselâm Muhammed Harun, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, ts.
- İbnü'l-Arabî, Ebûbekr Muhammed b. Abdillâh, *Ahkâmu'l-Kur'an*, tahk.: Muhammed Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- İbnü'l-Müneyyir, Nâsiruddîn Ahmed b. Muhammed, *el-İntisâf beyne ma fihi tedammenehû mine'l-i'tizâl*, (*el-Keşşâf* tefsirinin hamisinde) Mektebetü'l-U'beykân, Riyad 1998.
- Karagöz, Mustafa, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, Araştırma Yay. 1. Basım, Ankara 2012.
- Kâşânî, Kemâluddîn Abdürrezzak, Te'vilâtü'l-Kur'an, -Tefsîru's-Şeyhi'l-Ekber-, yy., 1318.
- Kemalpaşazade, Şemseddin Ahmed b. Süleyman *Tefsîrî'l-besmeleti's-şerife*, Nuruosmaniye Yazma Eser Ktp. 34 Nk 4972/1.
- Kırca, Celal, İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler, Tuğra Neşriyat, İstanbul 1993.
- , "Mezhebi Tefsir Ekolünün Ortaya Çıkışı", *İslâmî Araştırmalar*, 1987, sayı: 5, ss. 52-61.
- Konevî, Sadreddin Muhammed b. İshak, *İ'câzü'l-beyân fi tefsîri Ümmi'l-Kur'an*, tahk.: es-Seyyid Celeddin Âştiyânî, Müessesetü Bustan, İran 1949.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, tahk.: Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Beyrut 2006.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Harun *Letâifu'l-işârât*, şerh ve tahk.: Abdüllatif Hasan Abdurrahman, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2007.
- el-Lâhim, Süleyman b. İbrahim el-Lübâb fi tefsîri'l-istiâ'ze ve'l-besmele ve'l-Fâtihâ, Dâru'l-Müslim, Riyad 1999.
- Makdisî, Ebû Şâme, *Kitâbu'l-besmele*, tahk.: Adnan b. Abdirezzâk el-Hamevî el-Ğulebî, Abudabi 2004.
- Mâturîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Mahmûd *Te'vilâtü ehlî's-sünne*, tahk.: Mecdî Bâsillûm, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed *en-Nüket ve'l-u'yûn -Tefsîru'l-Mâverdî-*, tahk.: es-Seyyid Abdilmaksûr, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Merâğî, Ahmed Mustafa, *Tefsîru'l-Merâğî*, Mektebetü Mustafa el-Bâbî, Mısır 1946.
- Molla Fenari, Şemseddin Muhammed b. Hamza, *'Aynü'l-a'yân (Tefsîru sûrati'l-Fâtihâ)*, Rifat Pek Matbaası, Dâr Saâdet 1325.
- Muhammed Hâmid Muhammed, Raf'u'l-estâr mübesmile an mebhâsi'l-besmele, yy., ts.
- Müslim b. el-Haccâc Ebu'l-Hasen, *el-Müsnedü's-sahih*, tahk.: Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru İhyâ't-Türâri'l-Arabî, Beyrut, ts.
- Nahcuvânî, Nimetullah b. Mahmûd *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-ğaybiyye*, Dâru Rikâbî, Mısır 1999.
- Necefî, Muhammed Cevâdü'l-Belâğî, *Âlâu'r-Rahmân fi Tefsîri'l-Kur'an*, Dâru İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed *Tefsîru'n-Nesefî, -Medâriku't-Tenzîl ve hakâiku't-te'vil*, Yusuf Bidyevî ve diğerleri, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut 1998.
- Özbalıkcı, M. Reşit, "Naht", *DİA*, İstanbul 2006, c. 32, ss. 310-311.
- Öztürk, Mustafa, *Tefsirin Hâlleri*, Ankara okulu Yay., Ankara 2013.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer Hüseyin, *Mefâtihu'l-ğayb-tefsîru'l-kebîr*, Dâru İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1420.
- Reşid Rıza, *Tefsîru-Kur'âni'l-Hakîm*, Dâru'l-Menâr, Kâhire 1947.
- er-Rûmî, Fehd b. Abdirrahman b. Süleyman, *İtticâhâtü't-tefsîr fi'l-karnî'r-râbi' aşara*, Müeesesetü'r-Risâle, Beyrut 1997.
- Sadreddin Konevî, Muhammed b. İshak, *İ'câzü'l-beyân fi tefsîri Ümmi'l-Kur'an*, tahk.: es-Seyyid Celeddin Âştiyânî, Müessesetü Bustan, İran 1949.

- Salih Abdülfettâh el-Hâlidî, *Tarifu'd-dârisîn bi menehici'l-müfessirîn*, Daru'l-Beşîr, Cidde 2008.
- Seyyid Kutub, İbrahim Hüseyin *Fi Zilâli'l-Kur'ân*, Dâru'ş-Şurûk, Beyrut 1412.
- Suyûtî, Celâleddin b. Ebîbekr, *el-Müzhir fi ulûmi'l-lüğâ ve envâihâ*, Kâhire, ts.
- Sülemî, Ebû Abdîrrahman Muhammed b. Hüseyin, *Tefsîru's-Sülemî -Hakâiku't-tefsîr-*, tahk.: Seyyid Umrân, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2001.
- Süleyman b. İbrahim el-Lâhim, el-Lübâb fi tefsîri'l-isti'âze ve'l-besmele ve'l-Fâtiha, Dâru'l-Müslim, Riyad 1999.
- Şafi, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, cem: Ebubekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, tahk.: Abdülğani Abdülhâlık ve diğeri, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut 1990.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed *Fethü'l-kadîr*, tahk.: Abdurrahman Umeyra, yy., ts.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin, *el-Mizan fi tefsîri'l-Kur'an*, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut 1997.
- Tabersî, Ebû Ali b. el-Hasen *Mecme'ul-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ulûm, Beyrut 2005.
- Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- Wensinck, A.J., el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzi'l-hadîsi'n-nebevî, Mektebetü Beril, Leiden 1936.
- Yıldırım, Suat, "Besmele", *DİA*, İstanbul 1992, c. 5, ss. 529-532.
- Yüksel, Yakup, "Beydâvî Tefsiri'nde Besmele Tahlili", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2012, c. 14, sayı: 26, ss. 91-107.
- Zeccâc, Ebû İshâk b. İbrahim *Me'ani'l-Kur'ân ve i'râbu*, tahk.: Abdülcelîl Abdüh Şiblî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1988.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, Mektebetü Vehbe, Kahire, ts.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâfü an hakâiki't-Tenzîl ve u'yûni'l-ekâvil fi vü-cûhi't-te'vîl*, tahk.: Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve diğeri, Mektebetü'l-U'beykân, Riyad 1998.